3 1761 06183059 2

A RÉGI MAGYARSÁG

60

Presented to the

LIBRARY *of the*

UNIVERSITY OF TORONTO

by

GEORGE BISZTRAY

Digitized by the Internet Archive
in 2010 with funding from
University of Toronto

http://www.archive.org/details/rgimagyarsgm00fj

SZLOVENSZKÓI ÍRÓK MUNKÁI

Szerkeszti

TAMÁS MIHÁLY

1. kötet

TK

Tátra-kiadás Pozsony

Féja Géza:

A régi magyarság

A magyar irodalom története
a legrégibb időktől 1772-ig

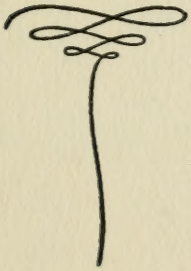

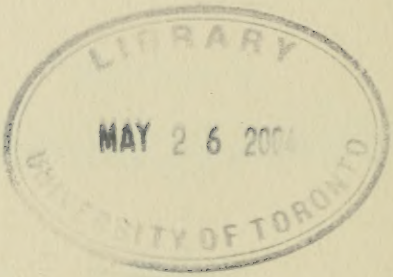

Nyomta „Pallas" könyvnyomda, Prešov.

Minden jog fenntartva.

A kötést Jánoska Tivadar tervezte.
Copyright by Tátra könyv- és lapkiadó r.-t.
Printed in Czechoslovákia.

Előhang.

A magyar szellem egyik legjellemzőbb vonása az, hogy éppen olyan eredendő erővel tör előre, mint gyökerei felé. A mai és holnapi magyar sors keresése sohasem homályositja el az ósors, az ősműveltség és őshaza kérdéseit. Nincs korszak, mely néhány új vonással ne gazdagítaná a mégis csak homályba rejtőző ómagyar arcot. Egyre tisztábban látjuk a történelmi rengéseket, s az őskultúrák arcát, melyeknek szinjátékai között a magyarság született, de az ómagyar lélekre s kultúrára ma már csak következtethetünk. A mult magyar irodalomtörténete a volgai lovas alakját idézte elénk. Ma már tudjuk, hogy ezzel a romantikus történelmi képpel távolról sem merítettük ki a keletkezés nagy kérdését. Honfoglalás előtti életünk nem volt egyoldalú katonasors, a legújabb kutatások éppen azt bizonyítják, hogy nagyon élénk részünk volt Kelet-Európa gazdasági életében is. A fejlettebb, bonyolultabb élet pedig bizonyára fejlett műveltséget zsendített életre.

A magyar ősműveltség a kereszténység befogadásakor sem pusztult el teljesen, hiszen Bornemisza Péter még a XVI-ik században is nyilvánvalóan pogány eredetű bájoló imádságokat jegyez fel. De az ősműveltség a kereszténység felvétele után élőszó utján öröklődő életet élhetett, mert a magyar irodalmat a kereszténység alapította meg a maga vallásos céljainak szolgálatára. Első magyar nyelvű emlékünk, a Halotti Beszéd* valószínűleg idegennyelvű szentbeszéd fordítása s nyelvi jelentősége megbecsülhetetlen. De úgy a Halotti Beszéd, mint első nyelvemlékeink egész sorozata, többnyire csak azt a friss műveltséganyagot jelzik, mely a keresz-

---

* A „XIII. század elejéről.

ténység befogadásával, mint új réteg, az ősműveltségre ráborult, s alig mutatják a magyar lélek magatartását az új dolgok áramlása közepette. Az ómagyarság a korai Árpádok alatt belsőleg tovább élt, heves kitörésekben lázadva, makacs elzárkózottságban bujdosva és lassú átalakulásban oldódva. Megnyilatkozásairól azonban irodalmi síkon alig lehet szó.

A középkor keresztény irodalma nemzetközi keresztény műveltségből táplálkozott, de egyre több magyar elemet szívott magába, ezek azonban csak napfoltok a vallásos eszme egyeduralkodó fényében. A kereszténységben átalakult magyar alakja Temesvári Pelbártban szemlélhető, a sugarak benne futottak össze, de az ő munkássága is latin nyelvű volt.

Irodalomtörténetünk első fordulópontja a humanizmus, mely azonban szélesebb rétegeket nem érintett s később a protestántizmus erein keresztül szívódott fel a magyarság testébe. A nagy fordulópont mindenképen 1526, a mohácsi vész, illetve a XVI-ik század. Irodalmi nyelv lesz a magyar, végig árad az országon a protestántizmus, felszabadítja az összegyült történelmi „ellenzékiséget". A magyar tudat kilombosodik, jelentkezik a társadalmi élmény, merész szárnyakat kap a társadalmi bírálat, megmozdul a középkor merev nagy rendjébe szorított ember, fölzendül az emberi test és lélek lírája. De a vallásos eszme, bár kiszélesedett, még mindig pántjai között tartja az irodalmat. Csakhogy e pántok között immár sok minden elfér.

A vallásos gondolat uralkodó szerepe nem szűnik meg a XVII-ik században, melyet a katholikus reformáció korának nevezhetünk. Eltekintve az ellenreformátor Pázmánytól: ebben a században irja meg Zrinyi Miklós a keresztény hőskölteményt, a „Szigeti Veszedelmet". E században indulnak meg a nemzeti küzdelmek, melyek átnyúlnak a XVIII-ik szá-

zadba, s minden nemzeti színezetük mellett a vallásos ihletet is magukban hordozzák. Bukásuk után pedig egyelőre nincs átfogó nagy eszme, mely a helyükbe léphetne, egészen a magyar felvilágosodás hirdetőinek jelentkezéséig. Tehát a vallásos eszme uralkodó szerepe az irodalomban egészen 1772-ig, Bessenyeiék jelentkezéséig számítható. Ő az idők közös fonala és a végső ok, s 1772-ig minden korszakos rendülés és rengés megfér a keretei között.

Világos tehát, hogy két nagy korszakra kell felosztanunk a magyar irodalom történetét: a régi magyar irodalomra, melyben a keresztény vallásos eszme az uralkodó, s az új magyar irodalomra, melyben a vallásos eszme helyét birtokába veszi az ember. Az új magyar irodalom kezdete: 1772, mikor Bessenyeiék végleg leszámolnak a múlttal, s az irodalom középpontjába immár végérvényesen az embert, a világot s a nemzeti művelődés gondolatát teszik. Ha pedig az irodalom egy nemzet lelkületének, életformáinak, történelmi magatartásának és sajátságos végzetének a költői megnyilatkozása, akkor a magyar irodalom tulajdonképeni kezdetének időpontját a XVI-ik századba kell helyeznünk.

Könyvem a magyar irodalom történetének első nagy korszakát tárgyalja. A termés csoportosítását a döntő jelentőségű áramlások szerint vittem végbe. Ezek: a középkor, a humanizmus, a protestántizmus, a katolikus reformáció, a nemzeti küzdelmek s az utánuk következő átmeneti évtizedek. Merev határokat nem csinálhatunk. Az áramlások messzire nyúlnak, belső jelentőségük megelőzi és túléli az időpontokat, gyakran egymásba is folynak. A szellem és az élet igazságát többre becsültem a rendszer merevségénél.

Irodalom: A könyv adatai szempontjából lásd Pintér Jenő irodalomtörténeteit. Horváth Tibor: Árpád, 1936.

Az ómagyarság.

Az ómagyarság kora az őshazában kezdődik és a kereszténység megszilárdulásáig tart. Óriási korszak ez s menynyi történelmi rendülést és vállalkozást, erőszakos hatást és bévülről rügyező sorsfordulatot rejthet magában. Szellemi arca őstörténetünknél is rejtelmesebb. Annyi biztos, hogy a magyarság még a honfoglalás előtt két népelemnek, a finnugornak s a turknak összeömléséből keletkezett. De a két „összetévő" őstörténete és ősműveltsége csak a tájat, a talajt jelzi, melyből az „új nép" kiszakadt.

De mit is keresünk a csaknem teljesen szétfoszlott ómagyar irodalomban? Az őshaza és az eredet, a beírt történelem előtti út, a honfoglalás és a kalandozások mondáit. E mondák egyrészt keleti kútfőkben találhatók meg, másrészt az árpádházi királyok alatt keletkezett latinnyelvű történelmi művekben, az ú. n. Gestákban tükröződnek megtépve az idők viharaitól, s az Árpádok udvarának szemléletmódján átszűrve. Ugyanígy történt a honfoglalás és a kalandozások mondáival is. Azok a gestaírók dolgozták fel őket, akik a legnagyobb hagyományőrző rétegnek, a népnek „csácsogásait" megvetették. Mindazonáltal olykor merítettek a megvetett népi mondakincsből. De az általuk meritett s átszinezett anyag természetesen nem mutatja az ősi mondaréteg eredeti gazdagságát.

Az ősi mondahagyományból a gestaírók felszívták mindazt, ami a nemzeti-udvari dicsőség képeinek megfestéséhez szükséges s e törekvésükben használható volt. De keresztény érzületük alapján megvetették s lenézték mindazt, ami mitológiai ízű volt, egy lerombolt világ tovább kisértő szellemének a megnyilatkozása. Ősköltészetünk legértékesebb elemeit ítélték halálra. Arany János nagyon jól látta, hogy a mitosz,

az eltemetett pogány mitosz hiányzott naiv époszunkhoz, a „naggyánövés" e nélkülözhetetlen eleme. A keresztény világszemlélet csak a XVII-ik század Zrínyijében fejlődött eposzi méretekké. Zrínyi Miklós „Szigeti Veszedelme" pótolja a középkor hiányzó nagy magyar s keresztény hőskölteményét.

Irodalomtörténetíróink a gestaírók műveiben tükröződő mondák alapján eleinte szines, nagy képet rajzoltak a magyar ősmondák világáról. Később a kételkedés jött, mely hol tudós, hol pedig tudákos módszerekkel rendre lerontotta ezeket az elméleteket. Holott igen valószinű, hogy a „túlzók" csupán tárgyi vonatkozásban tévedtek. Ma már bizonyos, hogy a honfoglaló rajok magukkal hozták a hun mondát, a gestairók azonban csak e monda tudatát vették át eredeti forrásából, tartalmát pedig külföldi kútfőkből varrogatták össze. Az őstörténeti kutatás ma már a mondát igazolja: a magyarság eredetét magyar-ugor s hun rajok feltehető érintkezésében keresi. A történeti magyarság ebből az egyesülésből alakult. Ez volt az első „török hatás". A második a bolgár-török hatás, s a honfoglaló magyarság még két nyelvet beszélt: a finn-ugort s a törököt. A harmadik török hatás az uj hazában érte népünket, a mai tudományos felfogás szerint ugyanis: „Tiszántul és Erdélyben a hunok ittlakásától, tehát az V. századtól fogva a honfoglalásig, tehát a IX. század végéig meg nem szakadt török népi, tehát török nyelvi folytonosság van".

A magyarság az új hazában nem csupán idegen, hanem rokon törzseket is talált (Mén Marót). Maguk a törzsek letelepedésük után egyelőre még igen laza egységet alkottak. Szent Istvánnak egységesítő műve, nemzet-alapítása tehát nehéz történelmi feladat volt. Műve: a királyi hatalom egységesítő erejének érvényesítése s a kereszténység nem hatot-

ták át általános és egyenlő mértékben az országot. A társadalmi, érzületi és szellemi ellentétek egész sokasága keletkezett és gyarapodott. Gondoljunk csak az őslakók és a honfoglalók, a bensőleg is kereszténnyé vált magyarok s a titkon pogányok, vagy félig pogányok, a római kereszténység s a magyarság egyes törzseihez és az őslakókhoz régebben eljutott keleti kereszténység, az udvari ember s a mezei úr (legendáinak s még Tinódi is a „XVI-ik században„ paraszt urakról" beszélnek) ellentéteire. A magyarság haladt az egységes birodalmi gondolat felé, de törzsi ősemlékezései is folyton felütötték fejüket. Ennek a különös árpádkori lelkiségnek a Gesták az egyedüli kifejezői. A Gesták ezért inkább irodalmi művek, mint történetiek, inkább a kor lelkületét fejezik ki, mint történelmi életünk valóban megtörtént eseményeit.

Jakubovich Emil Gestáinkban régi hősi énekeink nyomait fedezte fel. A finnugor őskultura mellett az ótörök emlékeket is figyelembe vette, s e megbővült látókörbe helyezte ősi énekeink kérdését. Azt az eredményt szűrte le, hogy mondáink s így Gestáink forrását is a szájhagyomány útján továbbélő hősi énekek alkották. Szilády Áront is nagyon meglepte a XVI-ik század hatalmas históriás ének-kultúrája. Lehetetlennek tartotta, hogy igen mélyre nyúló hagyományok nélkül egyszerre a XVI-ik században nőtt volna ki a földből. „Minden nyom arra mutat, hogy őskori nemzeti epikánk történeti énekeink krónikaszerű láncolatából állott... minden kornak megvoltak a krónikaszerző lantosai. Az ezek nyomán támadt első történetírók mit tettek? Kivagdalták, kiollózták... legtöbb esetben tönkre tették az eredeti képek arányait". Jakubovich eredményei abban különböznek Szilády felfogásától, hogy szerintük ősi epikánk távolról sem volt krónikaszerű (Gestáink modora sem krónikás modor!), hanem mint az ősi ugor és turk énekek: a megdicsőült,

istenült ősök kinyilatkoztató énekeinek sorozatából állott. Az énekmondó egyénisége egészen eltűnik ezekben az énekekben, az ős szelleme szólal meg bennük.

Irodalom: Hóman Bálint: Magyar történet I. kötet; Jakubovich Emil: Honfoglaláskori hősi énekeink előadóformája; Melich János: A honfoglaláskori Magyarország.

A keresztény középkor.

A kereszténység felvételével a magyarság Európa keresztény kultúrájának, a középkori kereszténységnek áramvonalába jutott. Az új vallás térhódítása párhuzamosan futott a keresztény magyar állam megszervezésével és a még törzsi szerkezetű társadalom mélyreható átalakulásával. Az egész átalakulás alapfeltétele a keresztény lélek volt, az új közösség csakis az ő alapjaira épülhetett. A pogányság nyomait és emlékeit azonban az új rend nem irthatta ki egykönnyen, s ezért maga az irodalom is elsősorban eszköz volt a pogány lélek ellen s a keresztény magyar lélek megteremtéséért folyó harcban. Lelki gyakorlat volt az irodalom, új irány a belső életnek, kötelező lelki törekvésekre szoktatta az embert.

Az irodalmi műveltség kéziratos könyvek, ú. n. kódexek útján terjedt, melyeket szerzetesek, papok és apácák írtak és másoltak. A „könyv" tehát még csak a szellemi vezetőréteghez jutott el. Az irodalmi műveltséget a nép felé elsősorban az egyházi szentbeszéd közvetítette. A reánk maradt kéziratos könyvek anyagának keletkezési idejét bajos megállapítanunk, mert legtöbbjük másolat. Legfeljebb a másolás időpontjáról beszélhetünk.

Az irodalom nyelve latin s magyar volt. A nemzeti nyelv jelentőségét az irodalom még nem ismerte. A latinság századokon át kultúrnyelve volt a magyarságnak. Olykor a magyar nyelv kulturális szerepe el is törpült mellette. Éppen ezért régi magyar nyelvemlékeink jelentősége elsősorban nyelvi jelentőség.

Legtöbb nyelvemlékünket s a legfontosabbakat a XV-ik században s a XVI-ik század elején másolták. Mintha a kor

a halál előtti végső erőfeszítéssel meg akarta volna örökíteni magát. Ámde e művek nemcsak korukat, hanem az egész korszakot jellemzik. Századokon át érlelődött és fejlődött műveltséganyag végső megfogalmazásai.

A keresztény középkor vallásos irodalma.

E vallásos irodalmat két csoportra oszthatjuk. Az egyik a vallásos „szakirodalom". Ide tartoznak a szent beszédek, melyeknek irodalmi lendületéről többnyire alig beszélhetünk, az imádságok, a szerzetesi élet szabályai, erkölcsi intelmek és tanácsok, s rokonaik. A másik csoportnak már nagyobb az irodalmi igénye, mert a vallásos kedélyt, a vallásos eszmétől megindított, izgalomba hozott emberi szellemet akarta kielégíteni. A magyar kódexirodalom lelkigyakorlatainak kezdetlegessége és egyhangúsága helyett tehát magasabbrendű irodalmi eszközökre volt szüksége. Ide tartoznak a szent énekek, a példák, a legendák, a vallásos hősköltemények, s a látomások, mint a vallásos ihlet végső elragadtatásai.

A magyar középkor vallásos irodalmának színvonala élénken emelkedik a korszak vége felé. Ebben az időben a kolduló szerzetesek, elsősorban a ferencesek élénk kapcsolatban állottak az akkor már Európaszerte diadalra jutott misztikával. A misztika már a kereszténység kétségbevonhatatlan európai diadalának a gyümölcse. Vallási gyakorlat ugyan, de célja már nem a vallási igazságok beidegzése, tehát a lelki fegyelem gyakorlása, hanem inkább a keresztény lélek szárnyaltatása. A misztika felszabadította a keresztény ember érzelmi világát, megteremtette az Isten szeretetébe s érzelmi átélésébe merülő vallásos kedélyt. Kialakult a legmagasabbrendű keresztény életforma: az elmélkedésbe merülő

egyén, s az elmélkedés alapja az olvasmány lett, az elmélkedtető írás. Kódexeink tele vannak ilyen elmélkedtető olvasmányokkal, s ezeknek szelleme túlnő a vallásos szakirodalom keretein. Az egyénhez szóltak, az egyén lelkét akarták táplálni, közelebb jutottak az emberhez és éppen ezért egészen önkéntelenül is irodalmi eszközöket használtak.

Az irodalom anyaga nemzetközi. Az Egyház nemzetek feletti tényező volt, s e kiváltságos helyzetét nem utolsó sorban az a nemzetközi irodalmi anyag biztosította, melyet gondosan átszűrt az egyház őrködő tekintete. Magyar nyelvű nyelvemlékeink legnagyobb része tehát fordítás, átköltés, átdolgozás. Irodalmi szempontból mint nyelvi megoldások érdekelnek bennünket, magasabb fokon pedig az a szempont vezérel, hogy mennyire sikerült a saját életünkhöz, sorsunkhoz hajlítanunk őket.

Ez az irodalmi anyag, ha nagyobbrészt nem is eredeti, mégis fontos tényező a magyar irodalom s még inkább az európai magyar szellem fejlődésének történetében. Hiszen pontosan kifejezi az első nagy európai kultúráramlatot, mely szellemünkbe hatolt. A félbarbár s a kultúra előcsarnokában forrongó népek számára a kereszténység adta meg az élet új gyujtópontját, az új értékrendszert, a földi világgal szemben az égi világot, a pogánnyal szemben a szentet. Megteremtette a belső élet vonzóerejét. Hőst csinált a szentből, magányos belső életéből pedig izgalmat, mesét, eseményt, olykor kalandot alakított. A középkori keresztény irodalom elsősorban a belső élet ingerlő zártságát töri fel s vetíti eseménnyé, történetté. A hősök mind a belső élet hősei. Szenvedéseik, küzdelmeik, kínzatásuk, önsanyargatásuk és önfeláldozásuk mind belső célért, magasabbrendű szellemi örömért történik. S így: új erények, belső képességek, lelki vonások fejlődnek ki bennük. Az európai műveltség s az euró-

pai népek nagy iskolája ez a folyamat. Ezek az erények ezek a képességek Európa magasabbrendű szellemi életének útját egyengették, s mint fejlődésképes belső erők, mint az európai lélek belső formái: akkor is megmaradtak, amikor ismét új célok és új élmények kerültek az emberi érdeklődés középpontjába.

Irodalom: Fábián István: Kúdexirodalmunk és a misztika.

A líra.

Három patak egyesül a magyar középkor vallásos lírájában: a Szentírás zsoltárainak fordításai, a középkor egyházi énekkincsének átültetései, s gyérebben eredeti vallásos versek. „Világi" vers alig maradt.

Irodalmi tudat hijján a költőiség csak gyéren s véletlenül tör elő. A költő ilyenkor egy-egy pillanatra ösztöneire hallgat anélkül, hogy ennek teremtő jelentőségét belátná. Megkapnak „Az istenes élet reguláinak" üde képei, egyszerűségük a népdaléval rokon:

„Piros rózsát, ha szednek
Pünkösd idejében,
Miként annak illatja
Is megvigasztalja.

Igyen Urunk Jézusnak
Öt mély sebet gondolván
Keresztfán függesztvén
Vigasztalja szivünket
Örök kárhozattól.

Gyenge rózsa meghervad
Mikor hőség éri,
Szűz Mária hervada
Szent keresztfa alatt."

A Vinkler-kódex két verse a szerzetesi élet érzelmi melegségéről tudósít. Egészen egyedülálló ez a közvetlen derűs, szent Ferenchez illő hang:

Asztalnak szent dicsérete.

„A szent alázatosság
Szerzetös asztalát
ékösiti, dicséri
és felmagasztalja,
az szent vesztegségtartás
őtet igön gyöngyözi
és megverágozza,
az szent áhitatosság
őtet megédösíti
és érdömösíti.

Az alázatos szerzetös
nagy édösön eszik,
mert ő méltó reája
amit eszik, iszik
és őneki a Krisztus
nyájaskodó barátja
és ő asztalnoka,
mert előtte mi vagyon
mind a Krisztus szerzötte,
kiről adjunk nagy hálát."

Jó és gonosz szerzetösnek dicséreti és szidalma.

„Az jó szerzetösnek
szive Krisztus kerte,
mert ő benne plántálta
verágoknak szépségét,
mert szent alázatosság
verágzik őbenne
mint kék viola
szeretetnek rózsája
tisztaságnak lilioma
benne kevélyködnek.

Szerzetösnek gonosza
mit terólad mondjunk,
teljes szived méröggel
és nagy álnoksággal,
mert engödetlenség
és az gonosz gyülölség
tégöd mind elgyőzött,
az kevélység meghatott
és ekképen ördög bír
kivel viszön nagy kínra."

Az átültetések közül messze kimagaslik az „Énekek Éneke"; Halábori Bertalan prózai fordításában maradt reánk. Már Kazinczy Ferenc észrevette nyelvének költői szépségét: „Mely gyönyörű nyelv... kivált Halábori Bertalannál a Bereg vármegyében nemzettnél! S mivé leve ez a gyermeki nyájasságu szép nyelv az által, hogy benne erőt véve az elmélkedő ész, s mindent igazított, törvényszerűbbé tett és inkább szóla az olvasó hideg értelméhez, mint érzékéhez."

(Erdélyi levelek.) Bertalan pap nyelvében első nyelvemlékünknek a Halotti Beszédnek tömör ereje forr össze a Kazinczy által dicsért „nyájassággal". A kifejezés ereje tömör, de vonásai „nyájasak". „Öntött szavak, kik egyre olvadóbbak" ....

Salamon éneklése.

„Én mezei virág vagyok. És völgyeknek lilioma, miként liliom tövisek között: ugyan én barátom leányok között. Miként nemes fa erdei fák között: ugyan én szeretőm fiak között. Kit én kivánok vala annak árnyékában ülök. És ő gyümölcse édes én torkomnak. Király engem borpincébe vőn. Én bennem szerelmet szerze. Virágokkal ékesítsetek engem. Mert szeretet miatt ellankadék. Ő balja én fejem alatt és ő jobbja engem megölel. Ó Jeruzsálemnek leányai esketlek benneteket kecskéire és szarvasaira: én szeretőmet fel ne serkentsétek. Fel se ébresszétek: mig ő nem akarja. Én szeretőmnek szava ime ez hegy közbe szökdösve jött, dombokat által szökött. Én szeretőm kecskéhez hasonlott és gimborjuhoz. Ime ő mi falunk alatt áll, ablakon néz és rostélyon kakucsol.** Ime én szeretőm szól énnekem: kelj fel én barátom, én galambom, én jó termetem: siess és jöjj. Mert immár tél elmult, hideg eltávozott és elment. Mi földünkbe virágok jelentek. Irtásnak ideje bejött. Mi földünkbe gerliceszó hallatott. Fügefák bimbóztak, virágos szőllők illatokat adtak. Kelj fel én barátom, én szépem, én galambom és jöjj el. Erős kőlyikakba, kőrakások vermébe. Mutasd meg te orcádat énnekem, te szód hangosoljon én filemben, mert édes te szód és ékes te orcád. Fogjátok meg magatoknak az kis

** Kukucskál.

ravaszokat. Kik szőlőt pusztítanak: mert mi szőlőnk megvirágzott. Én szeretőmnek és ő nekem, ki virágok között ül. Míg nap támad és árnyékok elhajolnak és szeretőm tér meg. Légy olyan mint kecske: avagy Bethel hegybeli gimborjak."

Az egész Döbrentei-kódex Bertalan pap kezeírása s tanujele annak, hogy a XVI-ik század legelején immár milyen dús hangszer volt a magyar nyelv.

Figyelemreméltó a Szent László királyról szóló ének, megtaláljuk benne László király emberi arcát:

„Te arcra teljes szép piros valál
Tekintetedben embereknél kedvesb
Beszédedben ékes, karodban erős
Lám mindet Te ejtéd, ki tevéled küzdik.

Tagodban ékes, termetedben díszes
Válladtól fogva mindeneknél magasb
Csak szépséged császárságra méltó
Hogy szentkorona téged méltán illet.

Testedben tiszta, lelkedben fényes
Szivedben bátor. miként vad oroszlán,
Azért neveztek bátor Lászlónak,
Mikoron méglen ifjudad voltál."

Vásárhelyi András éneke Szűz Máriáról már a magyar Boldogasszonykultusz sajátoságos ízeit hozza:

„Halottaknak megszabadítója,
Törököknek megnyomorgatója,
Királyoknak jó tanácsadója,
Magyaroknak megoltalmazója."

A világi énekek egyike Mátyás király halálát siratja. Fennmaradt egy virágének töredéke. Apáti Ferenc feddőéneke már a társadalmi kritika hangját csendíti meg, tehát a holnapot jelzi.

Elbeszélő költészet.

A félig keresztény és a már teljesen megtért tömegeknek egyaránt szemléltetni kellett a keresztény életet s a keresztény sorsot. Ez a szükségérzet a középkor vallásos epikájának szülője. A szemléltetés módja szélesmedrű volt, a vallásos kedély és képzelet minden erecskéje utat talált benne. Tehát a középkori irodalom nagy műfaja a legenda, melyben a korszak egész világképe, az ember, az ég s a föld viszonya kibontakozott.

Az alkotó szellem elfojthatatlan szabadsága is ebben a műfajban talált utat. A legendaíró olykor még a Szentírás anyagával is szabadon bánt, így Ádám és Éva bűnbeesésének bibliai történetéből egész kis költői elbeszélést alkotott. A paradicsomból kiűzött ősszülők bűnbánatot tartanak. Ádám a Jordán vizében áll s Éva a Tigrisben. A vízben állva bőjtölnek napokig s az örök hullámok mossák tisztára őket. De Éva megint gyenge, másodszor is bűnbe esik. Ismét hallgat a sátánra, s a bűnbánat betelte előtt kilép a folyóból új bűnhődés és szenvedés felé.

Még a lírai hang is erőteljesebben tör ki a legendák teremtő szabadságában, néha mintha valami nagy kozmikus líra hangjait hallanánk: „Ha énnekem ezer szám volna és annyi nyelvem, mint az égnek csillagi és mindazok zengenének, még sem tehetnék eleget te neked az te méltóságos nagy jó voltodról óh én szent asszonyom".

A legenda a bibliai életet is középkori keresztény életté

alakítja: Mária „eleredvén... Jeruzsálem felé, megyen vala. Nem az világi népeknek módja szerint, mikoron vendégségbe mennek más városba. De mint illik vala, mennynek-földnek királyné asszonyához alázatosan, lefüggesztvén ő szemeit... Nem nézvén tétova, fejét lehajtván... Nem drága öltözetben. Mezítelen lábbal. Nem aranyos csizmában, mint a mostaniak, olvasója is kezében lévén, olvasván és imádkozván, mint alázatos szerzetes."

S megjelennek a kor jellemző hősei: Szent Elek, ki megszökött nászéjszakájáról, a földi boldogság küszöbéről, hogy egész életét szegénységben és önkéntes vezeklésben élje, szent Ferenc, a keresztény életstílus költője, a világegyetem megértő testvére. A magyar legendairodalomba beáramlottak kelet és nyugat jellemző vallásos mondái. Legendairodalmunk a keresztény világműveltség nagy gyűjtőedénye.

A legenda mellett a kor másik jellegzetes műfaja a példa. A példa a legteljesebb költői szabadsággal alkotott erkölcsi célzatú mese. Kisebb igényű műfaj, mint a legenda, de a középkori lélek még elemibb erővel tör fel benne.

Az együgyű apáca.

„Treverensiomban[1] raktak vala egy klastromot,[2] kiben lakoznak vala szent apácák. Ez apácák között ilyen régi szokás vala, hogy ők senkit be nem vesznek apácaságra, hanemha csak hét esztendős volt, avagy kevéssé kevesebb. Ezt kedeg[3] teszik azért a sororok az ártatlanságnak, együgyűségnek megtartására. Vala kedeg egy soror ugyanazon klastromba, mely soror idővel nem vala ifjú, de az világi dologban oly igen ifjú vala és gyermek vala, hogy velági embert alig választhat, esmerhet vala meg baromtul. Ez kedeg azért vala,

mert minekelőtte az szerzetben ment vala, ezekről semmi esmereti nem vala, azaz, hogy sem barmot sem világi parasztembert nem tud vala minemő. Sem pedig az szerzetben nem szokott vala réseken, ablakokon világi embereket, férfiakat, asszonyállatokat, leányokat nézni, kakucsolni[4], hanem csak szokott vala lappagni[5] Jézusnak sebének likában, vermében.

Annakokáért mikoron egy napon ez együgyű soror volna az kertben és látá tehát az kertnek falán beszökék egy kecske. Kit mikoron látna az együgyű soror, nem esmeré meg, mi volna az. Tahát[6] mondá az sorornak, ki ő mellette áll vala: Kérlek tégedet, jó soror, hogy mondjad meg énnékem, micsoda ez? Ez ő társa látván ez sorornak együgyűségét, pakocsában[7] mondá neki: Ez az világi asszonyállat. Mert mikoron az világi asszonyállatok megvénhesznek, akkoron oztán[8] szarvak kél és szakálok leszen. Tehát az együgyű soror alétá[9], hogy igazat mondana, és örül vala, hogy ő ilyen bölcsességet tanólt volna. És ez együgyű soror az ő együgyű példájával mivelkedeteivel az egyéb sororokat megvigasztalja vala.

Ezeknekutána ez együgyű soror esék nagy nehéz kórságban úgy, hogy csak alég szólhat vala. Mikoron az beteggel bánó[10] ez beteg sorort meglátogatta volna, tahát ime látá az beteggel bánó, hogy az cinterim[11] teljes vala nagy sok szép fegyverösökkel, kik lovoknak nyerge mind aranyos vala. Ezen órában kezde az szűz vonagodni[12]; és mikoron az sororok ő hozjá közelben jövének, kezde ez beteg nagy tiszta szóval ivölteni, mondván: Adjatok helt; hagyjátok ide jönni

[1] A trieri püspökségben. [2] Kolostor. [3] Pedig. [4] Kukucskálni. [5] Lappangani. [6] Tehát. [7] Tréfából. [8] Azután. [9] Vélte. [10] Ápoló. [11] A kolostor temploma körüli temető. [12] Vonaglani (haldoklás közben).

ez urakat. Mert látja vala az cellát teljesnek csodálatos ékességő és fényes személyekkel; és láttatik vala őnekik lenni aranyos ruhájuk. Ezenképpen ez boldog szíz elnyugovék Urban."

(Példák könyvéből).

Irodalom: Katona Lajos: Középkori legendák és példák.

Udvari irodalom.

A vallásos irodalommal szemben a latinnyelvű Gestákat udvari irodalomnak tekinthetjük. A királyi udvar légkörében keletkeztek, a királyi udvar szellemét fejezték ki. A középkori magyar irodalomnak a Gesták a csúcspontjai. A magyar régiség képe elsősorban bennük tükröződik, a Gesták szívták magukba az élet szélesebb területeinek a nedveit, s a szűk vallásos nézőpont fölé emelkedtek. Iróit az egész magyarság élete, érzülete és gondolkodása irányította, akár egyet értettek vele, mint a hivatalos udvari felfogással, akár kárhoztatták, mint a hegedősöknek, a népi énekmondóknak „csacska énekeit", de tekintetbe vették mindenképen s számoltak vele. Hol a magyarok teljes „történetét" irták meg egészen a legmélyebb multba visszatérve, hol pedig csupán egy korszakét. Belső mélységben az akkori magyar élet egészét bejárták.

A Gesták anyaga igen változatos. Külföldi és hazai kútfők és hagyományok voltak a forrásaik. Iróik a külföldi krónikákat éppenúgy felhasználták, mint a felsőbb társadalmi rétegek hagyományait s a törzsek ősi mondáit, de természetesen egész anyagukat a királyi udvar levegőjén és felfogásán szűrték át. E gazdag szőttesbe azután saját korunknak a

szineit is beszőtték. Íróikat választékos írói magatartásra való törekvés jellemzi, ami az udvari ember sajátossága. Közös forrásuk, a Szent László korabeli ős-Gesta, elveszett.

Az első Gestát III. Béla király névtelen jegyzője írta a magyarok bejöveteléről, a honfoglalásról. Az eseményt kiszélesítette és megszépítette. Nemcsak históriát írt, hanem ódát is a hódító magyarokról, a katonáról.

A második Gesta körülbelül egy évszázad mulva keletkezett, szerzője Kézai Simon, Kún László király udvari papja. Kézai műve élénken tükrözi a Gesták szellemének fejlődését. Műve már nem olyan egyhangu „hősköltemény", mint a névtelen jegyzőé, hanem mélyen belenyúl a magyar életbe, korának társadalmi viszonyaiba. Nemcsak színeket és felfogásmódot merít korából, hanem társadalmi alkatát is jellemzi. Műve a magyar társadalmi és politikai gondolatnak első komoly megnyilatkozása.

Másik jellemző vonása Kézai krónikájának a nagy idegengyűlölet, elsősorban a németgyűlölet. Szár László fiainak (Endre, Béla, Levente) nemzeti ellenhatása diadalmaskodott s Kézai e diadal szemüvegén keresztül nézi Szent István korát is. Menti István minden cselekedetét, melyek a nemzeti szellem mérlegén kárára billentenék az egyensúlyt. A bűnök Gizellát és környezetét terhelik, mely Péterrel együtt „német vadsággal dühöngve megvetette az ország nemeseit, a föld javait pedig a svábokkal és olaszokkal együtt felfuvalkodottan és telhetetlen szívvel falta. Az erődöket és várakat és az ország minden méltóságát pedig a magyaroktól elvette és a németek és olaszok kezébe adta". A Szent István után felszabaduló nemzeti szellem hangja ez, mely Endrétől kezdve uralomra jutott és megcsinálta a középutat Szent István idegen hadai és a pogánysághoz visszaszító Jánusok és Vathák között.

A magyar Gesták harmadik komoly állomása a Bécsi Képes Krónika, mely Márk barát műve. A díszes kézirat Nagy Lajos király számára készült. Már határozottan az író szólal meg benne, az elbeszélő, kit a történések izgalmának a sodra vezérel. A névtelen jegyző lenézi a parasztok „csácsogásait", Kézai fölényes birálattal intézi el a mondákat, a Bécsi Képes Krónika azonban valósággal felszívja őket. Mint komoly írói tehetség: ő merített legtöbbet a mondakincsből, de ugyanezért: ő alakíthatott rajtuk legtöbbet. Legenda, monda s valóság az elbeszélő kedv szerves, természetes hullámaivá válnak nála, igazi epikus művész. Az árpádházi királyokról Kézai többnyire szűkszavúan beszél, Márk barát krónikájában viszont már az Árpádház fejlett, gazdag mondakincsét kapjuk. Elődjeinek szokott egyszinűségével szemben a jellemek, az egyéniségek egész sokasága bontakozik ki művében: a józan, fontolgató Géza, az erős, mindenki fölé növekedő László, a fondorkodó Vid ispán, a hűség hőse: Erney, Toldi Miklós őse: Bátor Opus, a férfierő nyughatatlan lávája.

Salamon király veszte.

(Részlet a Bécsi Képes Krónikából).

„A király a győzelem után átkelt a befagyott Tiszán Tokajnál és megszállott Péter fiának kuriájában. Itt értesült, hogy Géza egyesült László és Ottó hercegekkel és erős sereggel feléje közeledik. Az utálatos Vid pedig bujtogatta a királyt e szavakkal: „Megint tönkretesszük seregét, az előkelőket megöljük, őt megriasztjuk. Most cselédeket szedett össze, kaszásokat toborzott és ezeknek seregébe veti erejét: semmi kétség, egy pillanat alatt elnyeljük őket; a csehek seregét pedig, amig a többi társaim nyugszanak, én magam a

bácskaiakkal a korai halál veszedelmébe döntöm". De Erney, ki mindig békeszerető volt, mikor ezt hallotta, sírt. Salamon, mikor látta, hogy sír, ezt mondta: Erney ispán! Ugy látom, te a herceg embere vagy, csak szinlelésből maradsz mellettem. Erney meg válaszolt: „Nem ugy uram de nem tetszik nekem, hogy te testvéreiddel harcolsz és a vitézek egymást gyilkolják, az apa a fiút, vagy a fiú az apát". Azután Vid ispánnak ezt mondta Erney: „Te bíztatod urunkat, hogy testvéreivel harcoljon, mert amint mondod, csak kaszásokat és villásokat szedtek össze. Meglátod, hogy amit ezer kaszás vág, tízezer villás nem tudja majd összeszedni és csak Isten tudja számát adni. Nekünk illendő a királyért meghalni, de bár jobb tanácsot követnénk".

A király hát bizakodva Vid beszédében, megindult seregével és szerdán megszállott a Rákoson. De Géza, László és Ottó hercegek és az egész magyar hadsereg, amely velük volt, megszállottak Vác táján. És ottan volt egy nagy erdő és senki sem tanyázott benne, csak Vác nevű szentéletű remete, akinek nevéről nevezte el később Géza herceg az ott alapított várost. Mikor így az említett sereg Salamonra várakozott, egy reggelen a hercegek lovaikon tanácskozás céljából azon a helyen állottak, ahol most Péter apostol kőkápolnája áll, és arról beszélgettek, hogy miképen kellene harcolni. És amint ott állottak, szent László fényes nappal égi látomást látott és így szólt testvéréhez Gézához: „Láttál valamit?" Felel az: „Semmit". Erre folytatta szent László: „Amíg itten tanácskozunk, ime az Ur angyala leszállt az égből, arany koronát hozva kezében és azt fejedre tette: amiből biztosan tudom, hogy győzelem adatik nekünk és Salamon leverve, számüzötten fut ki az országból, a királyságot és koronát pedig az Ur neked adja". Mire Géza igy szólt: „Ha az Uristen velünk lészen és megoltalmaz bennünket ellenségeinktől és

ez a látomány beteljesül, itt ezen a helyen a szűz szent istenanyának, Máriának templomot építek."

Erre tábort bontottak és megszállottak a Cinkota nevű tanyán. Egy Mogyoród nevű hegy feküdt a seregek között és csütörtök pittymallatkor meg akartak ütközni, de a keletkező sűrű sötét köd megakadályozta őket ebben. A következő éjjel azután paripáikat kantárszáron tartva, lesték a napfelkeltét. Pénteken szürkületkor a király fellovagolt a Mogyoród hegy nyergére és megparancsolta a poggyászhordozóknak, hogy maradjanak a hegy oldalán, hogy az ellenség csapataikat őrségnek gondolja, ne teherhordozóknak. Vid pedig igy szólt: „Mihelyt seregünket megpillantják, tüstént meg fognak futni". De a hercegek is, reggelre kelvén, elrendezték csapataikat és László, midőn felfegyverkezett, a földre borult, a mindenható jó Isten kegyelméhez fohászkodott és fogadalmat tett szent Mártonnak, hogyha az Isten győzelmet ad nekik, ott azon a helyen szent Márton tiszteletére templomot fog építeni, ami meg is történt. Középre helyezkedett a bihariak serege, László balfelől, Ottó meg jobbról állott, Gézát pedig a nyitrai sereggel középre állították; ezenkívül mindkét oldalon háromszor három csapatot állítottak fel négyes sorjában. És mikor a király leszállott a hegyről, Géza serege, mely alacsonyabb helyen állott, Salamon egész seregénél magasabbnak látszott. Aminek láttára Erney igy szólt Vid ispánhoz: „Csodálnám, ha ezek a csapatok megfutnának előlünk, mert hiszen a Duna van a hátuk mögött; inkább azt hiszem, azt tették fel, hogy győznek vagy meghalnak." László herceg pedig nagy lován körben lovagolt serege előtt, hogy buzdítsa és lelkesítse övéit és amint lándzsájával megérintett egy bokrot, csodálatos módon egy kis fehér menyét ült a lánzsájára és végig futva azon, ölébe szaladt."

Géza és László megnyerték a csatát. „Mikor pedig László sóhajtozva lovagolt a holttestek között, megpillantotta Erney ispán holttestét és tüstént leugrott lováról, átölelte őt és sirva szólott: „Erney ispán, békeszerető ember! Siratlak téged, mintha testvérem volnál, mert szived és eszed békességes vala". És fölemelte saját kezével, megcsókolta és meghagyta katonáinak, hogy Bácson tisztességesen temessék el. És mikor tovább ment, megpillantotta Vid holttestét és így szólt: „Fájlalom halálodat, bár mindig ellenségünk voltál. Bárcsak győztél, megtértél volna és békességet szereztél volna közöttünk. De csodálkozom azon, hogy noha nem származtál hercegek nemzetségéből, miért óhajtottad mégis a hercegséget, sem királyok véréből, miért vágytál mégis a koronára? Ime, szivedet, mely a hercegségre sóvárgott, lándzsa járta át, és fejedet, mely koronát kivánt, kard hasitotta szét." De azért őt is eltemettette. Hanem Géza és László katonái, kik a Vid keltette harcban testvéreik, vagy fiaik halálán keseregtek, tüstént leugrottak lovaikról, keblét késsel felhasították, azután szemeinek estek és azokra földet dobtak, mondván: „A te szemeid sohasem laktak jól kinccsel és méltósággal, most hát lakják jól kebeled és szemed földdel." A csehek hercege, Ottó pedig, ki életét tette érettük kockára, gazdagon megjutalmazva hazatért."

Salamon pedig futott. Pozsony és Mosony várába vette be magát.

Arany János azt vallotta középkori mondakincsünkről „Naiv époszunk" c. tanulmányban, hogy meg volt bennük a lehetőség egy naiv éposz kialakulásához. Gondolatát a bécsi krónika irodalmi levegője megerősíti.

Irodalom: Hóman Bálint: A Szent László-kori Gesta Ungarorum. A magyar történetírás első korszaka. Horváth Cyrill irodalomtörténete.

Magyar szentek legendái.

A legendaírók igen korán feldolgozták a magyar szentek sorsát, hiszen ők nyujtották a közeli, a legtermészetesebben hihető példát a keresztény életre. A magyar szentek legendáit két csoportra oszthatjuk: latinnyelvűekre és magyarnyelvűekre. A különbség azonban nem csupán nyelvbeli. A két csoport élénken tükrözi a középkori magyar lélek fejlődését is.

A XI. század végén s a XII-ik század elején készült a két Gellért-legenda, a két István-legenda s Imre herceg legendája. E latinnyelvű korai legendák szelleme teljesen vallásos. Idegen származású papok írták őket, kiknek egyetlen szempontjuk a keresztény vallás megerősítése volt. A kereszténység megalapításának s az egyház szervezésének munkás és küzdelmes korszakát ábrázolják e legendák. Szellemükre nézve jellemző, hogy a László-legenda egészen elmossa az uralkodónak, a katonának, a hősnek az alakját, holott éppen az ő alakjában forrott össze a vallásos hős a nemzeti hőssel. Megy mereven a maga útján s tágranyilt szemét egyetlen mozdulattal lezárja, ha a mulandó földi élet eseményeire kellene pillantania.

A későbbi kézirásos könyvekben is megjelennek a magyar szentek legendái, de már magyar nyelven. E legendák kialakulására már döntő hatást gyakoroltak a Gesták, a vallásos irodalom összefonódott az udvari irodalommal. Igy azután a legenda nemzeti színezetet kap. A jámbor író Gellért püspök vesztét már a kegyetlen Péternek tulajdonítja, akár Kézai. A történelmi hűség itt még gyengébb lábon áll, mint a gestákban.

A középkor vége felé az ember valóságérzéke egyre jobban növekedett. A legenda csodálatos köntösén egyre job-

ban átütnek a valóság körvonalai. Boldog Margitnak, IV. Béla király lányának legendája már pontos életrajz s hivő képzelet mellett a valóság ízei jelentkeznek benne. A szent életének tüneményes belső mámora és szárnyalása mellett megjelenik az elgyötört test valóságos, szinte naturalisztikus képe: a királylány önkínzásoktól gyötörve, féregtől kínozva, éhezve, önmagát sanyargatva, ostorozva, apró ellenséges indulatok között szenvedve áll előttünk. De mindezek dacára egyre tisztultabb lelki békét és fölemelkedést teremt a margitszigeti kolostorban.

Irodalom: Horváth Cyril: A magyar irodalom története.

Temesvári Pelbárt.

(1435(?)—1504).

Ha a középkori vallásos irodalom legkimagaslóbb alakját keressük, Temesvári Pelbártnál kell megállapodnunk. A középkor vallásos irodalmának minden útja összefut benne: a legenda, a példák, a hittudomány, a tudományágak, mint a hittudomány függvényei, a vallásos képzelet gazdagsága, a szónoki képesség és az írástudás, s az újkor első friss leheleteként a fejlődő valóságérzék. Életéről nem sokat tudunk. Temesvárott született, mint ferencrendi szerzetes a krakkói egyetem hallgatója volt, 1483-ban a budai rendházban él és tanít, ír és szónokol. Munkái közül a Szűz Máriát dicsérő Stellárium és a szent beszédeit tartalmazó Pomerium a legnevezetesebb.

A középkor határmesgyéjén teljes erővel fellángolt benne a középkor egész naiv, tiszta hite. De ugyanolyan erővel izgatta őt már a vallás világának minél közvetlenebb,

minél érzékelhetőbb emberi ábrázolása. „Jámborul bizonyára elképzelhetjük — írja a Stelláriumban — hogy a világ teremtése előtt a Szentháromság személyei közt tanácskozás folyt ennek a világnak a megteremtéséről... Első kérdés: Vajjon kell-e teremteni angyali természetet?... Az első kérdés tehát a Szentháromság tanácsában tárgyalás alá került". Az egyházi zsinat képe ez, égi mezőkre vetíteve. Isten gondoskodott, hogy az „égi haza polgárok hiján ne maradjon", akár a földi király az államáról. Az isteni Gondviselés nála a józan emberi megfontolás alapján cselekszik: „A Szentháromság személyeinek tanácsában egy második terv keletkezett arról, hogy mikor kell a megtestesülésnek történnie, avagy a világ kezdetétől fogva, a bűnbeesés után mennyi időre halasztható el?"

Egészen valószerű módon érzékelteti a szent család menekülését Egyptomba: „Ki tudná eléggé átérteni, mennyi nélkülözésen, fáradságon és könnyhullatáson ment akkor éjjel-nappal keresztül Mária ilyen pusztaságon, ahol még egy vendégfogadó sem volt, csak folytonos küzdés, aggodalom és remegés!" De rögtön mellette ragyogó szökőforrásként csap fel a vallásos ihlet: „Szomjuhozol — mondja Mária keresztfán kínlódó fiának — mért nem tudtam Neked vizet nyújtani én, aki mikor csecsemő voltál égből patakzó szűzi tejjel tápláltalak!"

A keresztény irodalom először átfestette a földi életet az égi mezők szineivel, beléje lehelte az isteni tájak lelkét. Utóbb az égi sorsot alakította földivé, érzékelhetőbbé, emberibbé. A Stelláriumban Mária csodálatos testi szépségéről, s ékességéről szól, mind a nagyság, mind a szin és külső báj szempontjából:

„Ami a nagyságot illeti... sem nagyon magas, sem nagyon kicsi nem volt, hanem olyan nagyságú, mely megfelel a

női alkatnak. Szine fehér-piros volt. Haja nem lehetett fodor, mert ilyen csak a nagyon hideg természetű embereknek van. De ritkás és szőke sem volt, mert az ilyen hajfürtök tompult és tanithatatlan elmére vallanak. A vörös haj viszont forró vérmérsékletre vall, tehát bizonyára barnába hajlók voltak a szent szűzi fürtjei, szemei pedig feketék." Arca a „tejnek és rózsának szineivel volt telefuttatva." „Szentséges szája vonzó, kellemes és minden édességgel teli. Ajkai pirosas szinűek, nem nagyon duzzadtak, az első ajak kissé előre nyúló s teltebb a felsőnél s ez igen illik hozzá. Az előbb említett arcismerők szerint ugyanis ez a nagylelkűség és hősiség vonása. Fogai hófehérek, egyenesek, egyformák és ragyogók. Álla vonzó szabású, egy kissé négyszögű alakra hajló. Nyaka nem nagyon testes, nem is sovány, de szép ívelésű. Kezei fehérek, arányosak. Ujjai gömbölyűek, vékonyak, hosszúak, kecsesek. Lépése nyugodt, fegyelmezett. Járás közben magáratartóan szemérmes, s fejét kissé a földre hajtja, mint szemérmes és alázatos szűz. Hangja tiszta és csengő, édes és kellemes. Állandóan szerette a csendet, keveset beszélt . . .". Pelbárt legendájában az ájtatos szerzetesnek Mária ebben a csodálatos testi ragyogásban jelenik meg.

Pelbárt ragyogó szinekkel festett soraiban éreznünk kell a nagy ragyogásnak, a reneszánsznak sugarait. Szinte reneszánsz-képet festett Máriáról a szentéletű szerzetes, ki Mátyás udvarának reneszánsztól áthatott világa ellen dörgött a szószékről, de íme eredendően magában hordozta az újat, mely ellen tudatosan még küzdött. Pelbártban a szociális érzés is megmozdult, ezt prédikálta a törvényről: „A törvény olyan, mint a pókháló, amely megfogja a kisebb állatokat, a nagyobbak azonban átjutnak rajta. A dongó beléje jutva széttépi s kirepül belőle, a kis légy azonban fennakad benne. Igy hágják át a törvényt az előkelők és fejedelmek

és nem fogják el őket, sem büntetésben nincs részük. A kis embereket azonban sujtja a törvény". E kis szikra majd a protestáns irodalomban nő tűzzé.

Az idézetekre nézve l. Brisits Frigyes: Temesvári Pelbárt műveiből c. munkáját.

Az első magyar biblia.

Az egész Szentírást először Tamás és Bálint deákok fordították magyarra, kik 1438 végén, vagy pedig 1439 elején futottak Szerémségből Moldvába, mint husziták Márkiai Jakab pápai vizsgálóbiztos üldözése elől. Fordításukból csak részletek maradtak reánk.

A középkor óriási katedrálisán az első repedést ugyanazon kinyilatkoztató könyv okozta, melyre az egész középkor épült: a Szentírás. A hatalmas katedrálisban az alap, a gyökér kérdése izgatott egyre többeket. A XV-ik században útnak indult egy szellemi áramlat, melynek a Szentírás közvetlen emberi élményt jelentett, s ezt az élményt szegezte a tekintélyre épülő középkori szellemi katedrális ellen. E mozgalomban jelentős szerepük volt a világi elemeknek, ezért világias vallásos mozgalomnak is nevezhetjük. A hivő keresztény lelket tekintették zsinórmértéknek, s a keresztény lélek jogait hirdették a tekintély rendjével szemben. A hivőt egyenjogúnak vallották a pappal.

E mozgalom prófétája a csehországi Husz János volt, kit Zsigmond király-császár végeztetett ki a konstanzi zsinaton. Husz vallásos reformjai nagy hatást gyakoroltak a magyar papságra is. Tamás és Bálint papok az ő tanítása nyomán fordították le az egész Szentírást anyanyelvünkre, hogy a keresztény hivők közvetlen élményévé lehessen.

A magyarság azonban a kitárult bibliából elsősorban szociális igazságot merített. A magyar huszitizmust, mint vallásos mozgalmat, Márkiai Jakab hamar megtörte, de a világias vallásosság nyomán a XV-ik században megindultak országszerte a parasztlázadások. Pozsony megyében Balázs bíró, Nyirségben Márton biró parasztserege nőtt ki a földből, Erdélyben pedig Budai Nagy Antal állott a mozgalom élére. A husziták csehországi mozgalmaival szemben, melyek már-már a vagyonközösség elvét hirdették, mértékletesség jellemzi e magyar mozgalmakat. Budai Nagy Antalnak egészen komoly sikerei voltak kétszer is megverte a nemesi seregeket s Kolozsmonostoron egyességet kötött a nemességgel. Az egyezség rendezi a püspöki tized ügyét, biztosítja a jobbágyok szabad költözködési és végrendelkezési jogát. Legérdekesebb pontja pedig a következő: „Évente az Ur mennybemenetele ünnepe előtt minden falunak, vagy mezővárosnak két-két okos örege gyüljön össze a Bábolnahegyen avégett, hogy megtudják, nem sértette-e meg szabadságukat valamelyik nemes. A történtekért senkit ne vonjanak felelősségre (t. i. a lázadásért). Keressék meg a szent királyok leveleit s ha megtalálták, a szent királyok adta szabadság lépjen életbe, ha nem, a most kötött egyezség lesz irányadó mindörökké". Az egyezségben a parasztság tehát csupán jogainak biztosítását követelte, együttműködésre ajánlkozott s fölvetette a parasztországgyűlés tervét. Később a nemességnek sikerült levernie a parasztokat, s a kolozsmonostori egyezség megsemmisült.

A világias vallásos mozgalom nálunk nem öltött határozott alakot, de mélyen átjárta az egész magyar életet. Előkészítője a protentántizmusnak éppenúgy, mint a Dózsa-féle lázadásnak. Az ő méhében kezd a Szentírás az emberi nyugtalanság és teremtő hevülés forrása és melegágya lenni. Reá

hivatkozva és támaszkodva alakul ki nálunk az újkori ember és a társadalmi tudat. Mígnem az Ige könyve, a Biblia, a XVI. század vallási forradalmán keresztül Károlyi Gáspárnak, az „istenes vénembernek" fordításában szellemileg és nyelvileg ismét konzervativ erővé nyugszik.

Irodalom: Tóth Szabó Pál: A huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon. Meg kell jegyeznünk, hogy Tamás és Bálint pap bibliafordításáról a fenti álláspont a legelfogadottabb. Vannak azonban vélemények, melyek szerint az első magyar biblia nem a huszita mozgalom terméke.

A humanizmus.

A királyi udvar Mátyás király korában nemcsak a magyarhoni műveltség központja, hanem otthona az egész középeurópai kultúrának is. A középkor szellemi határait és korlátait feszegető humanizmus szivesen húzódott meg a világi vagy a véle rokonszenveő egyházi udvar védőszárnyai alatt, ahol a klasszikus ókor élményétől megittasúlva a teljesebb és korlátlanabb emberi életet élhetett, műveket és életstílust alkothatott. A műveltség alulról induló szerves felépítése még ismeretlen fogalom volt, de az udvarban a humanista szellem nap és csillag lehetett. Pályát futhatott be és ragyoghatott. S a humanista és a reneszánsztól ittasult szellemeket többnyire elsősorban a nagy pálya izgatta.

A humanizmus egyelőre teljesen nemzetközi mozgalom volt, hiszen a nemzetközi keresztény műveltség leváltását, vagy átszinezését akarta. Nyelve elsősorban a latin nyelv, melynek itt Közép-Kelet-Európában megvolt a maga különös jelentősége: az egymás mellé sodródott, sőt egymásba nyúló népek számára a természetes életközösség és kultúrközösség nyelve lett.

Az első magyar humanista udvart Vitéz János, a későbbi esztergomi érsek alapította még nagyváradi püspök korában. Mátyásnak már csak ki kellett szélesítenie ezt a hagyományt, ami annál könnyebben ment, mert Mátyásban forró latin vonzódások éltek, s kortársaitól meg nem értve, eleitől fogva tudatosan középeurópai politikát csinált. Cseh király és osztrák herceg is volt. Kancellárjai magyarok, csehek, osztrákok s németek is voltak, udvarának középeurópai levegője s közismert bőkezűsége ide vonzotta a vándorló humanistákat.

A humanista szellemek együttműködésének módja: a

vitatkozás, a szónoklás és a levél volt mindenek felett. Az élőszó kultusza lobogott magasra, a túlbő humanista egyéniségek mindenek felett a szónoklás zuhatagában törtek ki. A humanista, mint korszakalkotó emberi nyugtalanság „kalandos életet" élt, országok, udvarok, hatalmak között forgott. Egyéni életük is az új emberi korszak egyelőre szinte kielégíthetetlen nyugtalanságát példázza. Iró, tudós, diplomata és szónok a legtöbb, mert országokon átnyúló pályát csakis az egyéniség csillogásával, a lélek sokarcu kibontakozásával lehetett befutni.

Később felvetődött közöttük a szellemi társulás gondolata is. Celtes Konrád a dunai tudós társasággal kísérletezett, mely szellemi igényt tartott egész Kelet-Közép-Európára. De milyen szellemi területeken dolgoztak a humanisták elsősorban? Egyetemes volt náluk a világegyetem iránti érdeklődés. Nagyon izgatta valamennyit az állampolitikai gondolat. Az udvar légkörében természetesen az uralkodónak szellemi tápláló forrásai és igazolásai akartak lenni. Megelőzve a reformációt hittudományi munkáikban már vitatták és hirdették az emberi ész fontosságát a középkor gyermeki, alázatos hitével szemben. Költőik többnyire a klasszikus költészetet korszerűsítették. Érzéki verseikben a test lázad és követel sokszázados lefojtottság után. Irtak történelmi műveket díszes ünnepélyes prózában; klasszikus hasonlatoktól és ragyogó szónoklatoktól hemzsegő dicsőítő hősköltemények rendszerint ezek, de a mindennapok sziporkáit és csillámlásait is szivesen megörökítették. Egyes képviselői már áttértek a latin nyelvről a magyarra. Báthori László, pálos szerzetes lefordította a Szentírást, de műve elveszett s fennmaradt Magyar Gábor neve, ki latinul és magyarul és Gergely deáké, ki magyarul verselt. Műveikből azonban, sajnos, semmi sem maradt.

A magyar humanizmus irodalmi útja nem állt meg Mátyás udvarában. Hatása több százados hatás lett s legelsősorban is az egész szellemi folyam beleömlött a protestáns korba, tehát a legközvetlenebb jövőbe, s eleven vérkeringés volt időkön keresztül minden magyar iróban. Mátyás alakja pedig egyre nőtt eközben, az irodalomban éppenúgy, mint a néplélekben.

Irodalom: Kardos Tibor: Magyar reneszánsz irók. Csánki Dezső: Mátyás udvara. Békési: Magyar irók Hunyady Mátyás korában s Ábel Jenő idevágó értekezései.

A reneszánsz — ember.

Mit teremtett a humanizmus és a reneszánsz Magyarországon? Elsősorban két nagyszabású és korszalkalkotó teremtményéről kell beszámolnunk: Mátyás királyról és a humanista történetírásról. Mátyás király alakja eszménykép és iránytű volt korszakok szellemi élete számára. A humanista történetírás pedig tovább építette és kiszélesítette az udvar történelmi és birodalmi hagyományát.

Máyás király igazi reneszánsz ember volt s elsősorban testi és lelki életének páratlan összhangja tette azzá. Fölszabadult, izmaiban, erejében, rejtelmes belső gazdaságában gyönyörködő, az életet finom örömökkel élvező test. Vidám, egészséges, elpusztíthatatlan ösztönök táplálták óriási szellemi erőfeszítéseit és hatalomvágyát. Történetírója, Bonfini, azt írja róla, hogy testéből többször különös illat párázott, mint Nagy Sándoréból. Nem csupán az udvaronc hizelkedése ez. Bonfini azt akarta éreztetni, hogy Mátyásban milyen ragyogó értelmet nyert a szép emberi test.

Pályája tüneményes volt. Családja a mélyből, csaknem

az ismeretlenségből sugárzott elő néhány nemzedék előtt. Mögötte véres tragédiák árnya sötétlett. Friss, őserejű vér lüktetett benne s a szerencse két kézzel segítette. Nagy szelleme természetesen s bámulatos eréllyel helyezkedett bele a királyi méltóságba. Friss vére pedig lehetővé tette, hogy emellett nagyon ember maradjon. Minden ebédjét magasröptű viták fűszerezték, a pohár mámora közben szellemi mámorok nyíltak ki, de ebéd előtt benézett a konyhába is. Keménykezű uralkodó, méltóságteljes minden mozdulata, de a „cseh hadjáratban hiányzott neki a szükséges pénz, ezért tehát szavakkal és holnapra vonatkozó igéretekkel tartotta fenn hadseregében a lelket. Amikor a zsold kifizetésének napja elérkezett, amelyet már nem tudott igéretekkel tovább halasztani, a gyalogos és lovaskapitányok kockázásában vett részt: egész éjjel játszott és folyton nyert. Tizezer aranyat nyert azon az éjszakán és még mielőtt tovább vonultak volna, kifizette belőle katonái zsoldját." (Bonfinius.)

A reneszánsz-ember legfőbb ereje az egyéniség varázsa. A középkor megkövesedett életformái lassan repedezni és omlani kezdtek, szelleme félig-meddig már kihülőben volt. A merevedni készülő emberi életet Európaszerte a reneszánsz-egyéniségek óriási forrósága mentette meg. Mátyás is éltető és melegítő nap volt, pótolhatatlan egyéniség a magyar sors számára. „Midőn a magyarok az annyi eredménnyel felruházott királyt elvesztették, hirtelen akkora félelem fogta el őket, hogy úgy érezték, mintha a királyukkal együtt bátorságukat, erejüket, merészségüket, a magyar nevet is elvesztették volna. Sőt ezzel kimutatták, hogy inkább kaptak ők a királytól erőt, bátorságot és bölcsességet, mint az tőlük" — írja egyik humanista történetírónk.

A reneszánsz-ember szélsőségeket birt egyesíteni magában, ezért gyakorolt olyan átfogó emberi hatást. „Attila óta

először vette rá a nyakas magyart az engedelmességre" Mátyás király, de ugyanakkor demokrata is volt, széles rétegekkel érintkezett, ajtaja nyitva állott, emberek egész tömegét emelte fel a mélyből. Óriási pompát fejtett ki s egyszerűen öltözködött. Nagy műveltsége mellett közvetlen emberi hangon beszélt és írt. A kemény hadvezér a táborban is szívesen áldozott a szerelemnek, amiért Pannoniai János versben dicsérte őt. Egyéni életét is korlátlan szabadsággal intézte, de mélyen vallásos volt, sőt babonás: „semmibe sem fogott a horoszkóp tanácsa nélkül."

Egyénisége nyomában legendák és mondák szállottak. Alakja teremtésre ingerelte a szellemet. Sikerült a magyar birodalmi gondolat értelmévé emelkednie. Szellemi hatása századokat sugárzott be s elöntötte az irodalmat és a népköltészetet, az egész magyar lelket.

Irodalom: Kardos Tibor: Magyar reneszánsz írók.

Pannoniai János.

Mátyás korán elhunyt pécsi püspöke e korszak tagadhatatlanul legkiválóbb költője. Csodagyerek volt, kiben az élet háromszoros lánggal égett, s hamarosan el is égette egészen. Latinul irt s lírai lénye csaknem csirájában elpusztult, de ez a csíra, ez a keménylevelű kis virágbimbó gazdag lehetőségekről beszél.

Ifjuságát Olaszországban töltötte s örök sóvárgás élt benne az olasz műveltség után, költővé mégis a magyar föld tette. Ha nem jön haza, talán örökre utánzó marad.

„Ezt a csomó epigrammát küldöm a mély Duna mellől
hol csupa jég a határ s zajlik a víz komoran.

Gyönge sorok, de azért ne csodálkozz rajtuk! e föld itt
barbárabb s ez úgy is érzik a műveimen.
Hidd el a környezet is befolyásolhatja a költőt
s az, hogy hol született, érzik a vers ütemén."

Úgy küldte e sorokat Csezmiczei János, mint panaszt, pedig éppen ez a barbárabb föld szinezte egyéniségét eredetivé. E keserű-forró honi élmény húzta le őt az új klasszicizmus csillogó közhelyeiből az emberi mélységekbe. A latin irodalom színgazdagságában jelentéktelen utánzó maradt volna, mint a legtöbb humanista költő. Itthon azonban mélyen felrázta őt az emberi fájdalom.

Idézett verse annyiból is nagyon érdekes, hogy felfedezte a környezet hatását az irodalomra. Nagyszerű szellemi villanás ez és János költészete tele van ilyen villanásokkal. Ezért is szerette az epigrammát, amely igen alkalmas arra, hogy az ilyen villanásokat megörökítse.

Belső tüzeitől hamar elégett törékeny teste és életihletek s kinlódások váltakoztak benne. Ha elszunnyadt az ihlet, föltört az elfojtott emberi szenvedés, megszólalt az agyoncsigázott, félig már elégett test, megdöbbentően őszinte hangon:

„Nézd e nyütt tagokat, nincs bennük erő, csenevészek,
renyhe a sár, amiből mesteri kéz faragott.
Hol csupa jég a kezem, lüktet a láztól a bőröm,
nap-nap után ez okoz gondot, olyan beteges!
Nátha gyötör folyvást, a fejem zug és belesajdul,
majd a két szemem ég s könnyezik, annyira fáj . . .
Sokszor a vér is elönt, gyulladt a vesém s ha a gyomrom
dermedten didereg, májamat őrli a láz."

E kétségbeesett emberi panasz végére azonban leheletszerűen finom elégiai vágyat helyez: a további élet vágyát, élni akar, de mint virág, erdő, madár, vagy méhecske, nem az életet, hanem az emberi sorsot únta meg. Ösztönösen feltörő pogány vágyakozás ez. A reneszánsz és a humanizmus embere rájött, hogy az ember mennyire és milyen örökletesen pogány. De új pogányság volt ez, mely a kereszténységet is magában ringatta. A középkori világrend tekintélytiszteletével, szellemi zártságával, középkori életformáival folyt a harc, s nem emberies tartalmával. E harcból Pannoniai János is kivette a részét, ő is elsősorban új korszak felé menetelő ember volt, de eredendő kereszténysége s humanista szelleme együtt vezették el a szenvedő néphez:

„Istenem, ó ki nagy úr vagy az égben, a csillagokon túl,
nézz le szeliden e csúf földre, hol őrületes
harc, szomorúság dúlja a békét s csörgeti kardját
Mars is, amerre rohan. Pusztul az élet Uram!
Áldd meg e földet, Atyám, nyugalom kell végre a népnek,
Fájnak a harci sebek s oly szomorú a halál!"

Nála jelentkezik először a magyar táj élménye, a végtelen téli mezők, lápok, mocsarak, befagyott folyók s hóval befútt utak vidéke. S vad érzéki lángolás mellett a szerelemnek ama keletiesen fínom leheletszerűsége, amely mindvégig ott él a magyar lírában.

Pannoniai János részt vett egy mozgalomban, mely Mátyás király ellen irányult, menekülnie kellett a király haragja elől s bujdosása közben nemsokára elérte a halál.

A fordításokat l.: Berczeli A. Károly: „Magyar költő magyarul" c. könyvében.

Hunyadi Mátyás hatalmas birodalmi gondolata tovább élt a humanista történetírók műveiben. E birodalmi gondolatot a későbbi humanista irók is fenntartották és tovább testálták. Istvánffy Miklós tovább folytatta Bonfininek, Mátyás udvari történetírójának, 1495-tel megszakadt művét nemzetünk történetéről. S hogy milyen elevenen élt benne a nagy birodalmi hagyomány, Zrínyi Miklóssal, a szigetvári hőssel mondatott beszédje is mutatja. Zrínyi, Mátyás király gondolatát mondja a császárnak: „Tehát ne úgy tekintsd, mintha a keresztény közösség valami bűnös dolgot, vagy kétes kalandot kérne, hanem azt, hogy elsősorban a lesujtott Pannoniának megdőlt és szétrombolt szabadságát és épségét a teljes hanyatlás és pusztulás küszöbéről visszarántsd és ha az égiek segítségével sikerült, akkor ezáltal Germánia, valamint egész Európa szabadságát biztosítsd és megerősítsd.“ A magyar ügy a legjobbak szemében Mátyás óta véglegesen európai ügy lett s a magyarságnak európai szerepet szántak. A humanista történetírók valamennyien e „nagy művet“ írták.

E nagy humanista álomra alaposan rácáfolt a valóság. A magyarság európai szerepéhez Mátyás óriási egyénisége elő tudta teremteni a szükséges erőket. Utána, méltó utód hijján, ezek az erők csakis társadalmi úton törhettek volna elő. A parasztság Zsigmond alatt a győztes erdélyi lázadásban (Budai Nagy Antal) társadalmilag előtérbe nyomult (l. a kolozsmonostori egyezséget). 1514 előestéjén pedig kinálkozott a lehetőség, hogy elhasználatlan erejével várrá épitsék a török által fenyegetett birodalmat. Mátyás király friss vérét és roppant tetterejét egy egész társadalmi réteggel lehetett volna pótolni. De Dózsa keresztes hada belefulladt

a Mátyás utáni viszonyok posványába, s az azután következő boszú századokra elitélte a parasztságot és kizárta a nemzeti életből.

A második mű: Werbőczy István Hármaskönyve* e boszszú légkörében született. Érdemei elvitathatlanok, mert összegyüjtötte, irásba foglalta a magyar jogszokásokat s megvetette az írott magyar jog alapját. Másrészt azonban ijesztő példája annak, hogy a magyar látókör Mátyás után mennyire összezsugorodott. A parasztság eddig sem volt tagja a nemzetnek, de időnként részesedett a királyi gondoskodásban, Mátyás törvényei a legszebb példák erre. Werbőczy azonban a föllázadt parasztság ellen érzett rendi bosszúból törvényeket kovácsolt. Törvényei, melyeknek keletkezésében is élénk része volt, földhöz kötött, jogtalan szolgává süllyesztették a parasztságot, szinte a rendek vagyontárgyává tették s a kiváltságok megdönthetetlen bástyáival vették körül a rendeket. Jogalkotása éppen a török veszedelem küszöbén mélyitette végzetessé az amúgy is ijesztő társadalmi szakadékot.

A Hármaskönyv volt századokon át nemcsak a magyar jogi életnek, hanem társadalmi berendezésünknek és gondolkodásunknak is a szent és sérthetetlen könyve. A rendi Magyarország az ő emlőin nevelkedett, ő volt a legolvasottabb magyar könyv.

Werbőczy korlátlan jogi és társadalmi hatalmat adott a rendek kezébe. Holott a rendi Magyarország önmagában már képtelen volt történelmi feladatának, az ország védelmének teljesítésére. Dózsa hada 1514-ben több mint százezer embert számlált, s 1526-ban a rendi Magyarország csak 26.000 emberrel és könnyelmű vezérekkel bírt kiállani a mohácsi csatamezőre. Mohács után pedig a bosszúálló rendi

---

* 1517-ben jelent meg először.

gondolat megtestesítője, Szapolyai János, képtelen volt királyi hatalmat és birodalmat szervezni. Az ország darabjaira hullott szét.

A harmadik mű: Szerémi György könyve. Szerémi a mélyrétegek életéről értesít s kellő kritikai érzékkel az ő könyvéből olvashatjuk ki a széthulló Magyarország sorsát.

Szerémi György.

II. Lajos és Zápolya János udvari papja volt. Műve Magyarország romlásáról szól s 1484-től 1543-ig tárgyalja az eseményeket. Egészen egyedülálló helyet foglal el a humanista történetírók között. A humanista történetíró a valóság fölött élt, az életet ünnepélyessé szépítette. Rajongott és díszített. Mátyás halála után, a romlás napjaiban is magasrendű szellemi mámorban élt: Mátyás birodalmi eszméinek s emlékeinek fényében. Ám Szerémi György teljesen másarcú ember. Számára nem voltak ilyen magasságok, ő nem menekült a szellem vigasztaló szigetére, az élet hullámai közt állott mindhalálig, s róluk számolt be. Nem szűrte meg az életet választékos stíluson keresztül, vádolt, panaszkodott, átkozódott. Történelmi forrás volt számára az egész élet: minden amit látott, hallott s tapasztalt. A történelmi tények éppenúgy, mint kóborló katonák, kesergő parasztok, ijedt polgárok beszéde. Mintha az lett volna a célja, hogy a kor egész külső és belső valóját: eseményeit, szellemét, mondáit, pletykáit s hiedelmeit művének vásznára fesse. A történetirást öntudatlanul szinte regénnyé, regényes korrajzzá szélesítette.

Mátyás király emlékét nemcsak a humanista történetírók ápolták, hanem a néplélek is. Az utóbbiról elsőnek Szerémi György tudósít. Egyik „mondája“ Mátyásról, a „for-

tályosról" szól. Kezdetben igen szegény volt Mátyás király. Volt egy hatalmas rokona, Szobi Péter, aki látván a király szegénységét, elszomorodott s így szólt: „Megsegít az Isten, ha megfogadod szavamat. Hívasd össze a főurakat, hívd meg őket ebédre s az ebéd végén mondjad nekem, hogy foglyod vagyok. Én azonban nagyon szabadkozom majd, hogy mi rosszat tettem néked." Igy tett Mátyás király és Szobi Péter megigérte, hogy ötvenezer forintot ad a király fölsegítésére. Igy felelt a király: „Többet adj, mert nem mégy el Budáról, mig hatvanezer márkát nem fizetsz". Péter a nyolcadik napon meg is fizette. A többi nagyurak hallották ezt, remegtek s nem mehettek ki Buda kapuján, mert be volt zárva. Mit tehettek? Ki negyvenezer, ki százezer márkát igért a királynak. Megtelt Mátyás király kincstára s elindulhatott a török ellen.

Mátyás halálát is népmondák nyomán beszéli el. A mágnások összegyültek, hogy mit csináljanak a királlyal, mert ismét háborút akar indítani. István kincstárnok így felelt: „Öljük meg". S vállalkozott, hogy a király szállására becsempészi őket. Kopogtattak. A király éppen a tűz mellett melegedett s így szólt a komornyikjának: „Nézd meg, hogy kicsoda! István kivételével senkit se eressz be!" Kinyitotta az ajtót a komornyik, s az urak megragadták a torkát. A komornyik könyörgött, hogy ne öljék meg s beengedi őket. Igy is lett. A király rájuk tekintett: „Barátaim miért jöttetek?" De érezte vesztét, hiszen már régen megjövendölték, hogy borzalmas halállal fog kimulni s mondá: „Gyorsan tegyétek, amit tenni akartok!" Megragadták, az asztalra fektették, s farába döfték a kardot egészen a melléig. Három nap és három éjjel üvöltött fájdalmában a király. És sokan akarták látni borzalmas halálát, de senkit se engedtek be hozzá.

Dózsa György lázadásáról a néppel összeforrott pap szempontjából szól. Dózsa eredetileg Konstantinápoly elfoglalását tűzte ki céljául. Csáki Miklós csanádi püspök durván megsértette őt. A főurak a jobbágyokat nem engedik a táborba, a szökevények családján pedig bosszút állanak. Dózsához csatlakozik az alsópapság egyrésze, művelt, külföldi egyetemeket járt papok, s a szerbek is csatlakoznak seregéhez. Az egyre növekedő népmozgalom élén Dózsa kimondja az új jelszót: „Gyertek a pogányok és a hűtlen magyarok ellen az én koronáztatásomra!" Szapolyai János csellel töri le a mozgalmat. Levelet küld Dózsának, hogy támogatni fogja. Óvatlan pillanatban elfogatja és kegyelmet igér neki. De a főurak rábeszélésére tüzes trónra ülteti és testét jobbágyokkal és hajdúkkal eteti meg.

II. Lajos kora következik. Mária nevezetű „német leányt" vesz feleségül, ki Óbudán száll partra. Moré László, Batthyány Ferenc és hasonló „latrok" várják, Budára vezetik s azontúl „a pad s a kárpit alatt a királynő szolgálóival rosszalkodnak, kiket Németországból hozott". Közeleg a török veszedelem, de „kutya hiszi." Jöttek a követségek Lajos királyhoz, hogy mozduljon Nándorfehérvár védelmére, mert ha ez a vár elvész, az egész kereszténység romlásba jut. Senki se hiszi. Nándorfehérvári és szalánkeméni szerb polgárok jönnek a királyhoz naszádjaikon. Segítséget kérnek a királytól, aki Pál préposthoz, a kincstárnokhoz utasítja őket. Ez vette a kérvényüket és csúnya dologra használta fel, majd pedig arcukba vágta. „Nem tudta a lator, hogy miként áll a magyar királyság a határon." Másodszor is felkeresik őt, de hiába, naszádjaikat ezalatt az udvaroncok kirabolják. Erre a magyar zászlót a földre dobják, így szólnak: „Isten veled Magyarország!" S visszatérnek hazájukba. A mohácsi vész előtt vigan sikkasztják a hadi pénzeket. A királynő pénzt és

kincseket harácsol, s II. Lajos halála után magával viszi az országból. A főurak a nagy veszély pillanatában is birtokot kérnek a királytól. Itt a mohácsi vész, mint az ítélet.

II. Lajos halálát így beszéli el egy katona. A király menekül, többen kísérik. Batha község mellett azt indítványozza Szapolyai György, hogy pihenjenek meg. Majd egy óvatlan pillanatban neki megy II. Lajosnak: „Te király! Bestye király! Te veszítetted el a mi királyságunkat!" S megöli. Az események rohannak, jön a török Buda felé. Hogy milyen borzalmas áradat volt e történelmi tragédia, a következő eset példázza. A pestiek és budaiak menekülésre készülnek s gyermekeiket vízbe dobják, hogy sírásuk el ne árulja a menekülőket és terhükre ne legyenek. Egy nagyobbacska gyermek így könyörgött: „Édesanyám! ne temess el, igazán nem fogok sírni!"

E kép a legteljesebb bomlás képe, nemcsak történelmi és társadalmi, hanem emberi bomlásé is. A „birodalom" megszünt. Szapolyai János és Ferdinánd kora következett, szörnyű esztendők, hadak gázolnak és a belső erők is egymást marcangolják. Könyve egyre valószerűbb lesz, saját tapasztalatait írja, de mondái és hiedelmei is vallomások a kor lelkületéről. Szerémi György társadalomszemlélete: az „alulról néző" társadalomszemlélet, mely a protestánskor irodalmában teljesedett, élénk példája annak, hogy a későbbi humanisták mennyire előkészítették és színezték a protestáns kort. Szerémi minden tekintetben a népi szempontot érvényesítette a történetírásban, s e tekintetben századokon át egyedül álló s páratlan jelenség.

A protestáns kor.

XVI. század.

A reneszánsz és a humanizmus nem törte meg az egyház szellemi hatalmát. Az író, a gondolkodó bármennyire is új utakra tért, világképe bármennyire is különbözött az egyház által századokon át kikristályosított s gondosan kiérelt világképtől, az egyházhoz fűződő kapcsolatokat mégis, lazábban, vagy erősebben, de fenntartotta. Pannoniai János a maga reneszánsz-lényét összeférhetőnek tartotta a püspöki méltósággal, az egyházfők udvarai pedig többnyire bölcsői voltak az új világképnek. A reneszánsz-egyéniség az udvarokban, a hatalom védőszárnyai alatt virágzott, nagy tettek, nagy pályák s határtalan hatalomvágy izgatta, éppen ezért a legnagyobb hatalomban, az egyházban, megértő szövetségest keresett. Belsőleg pedig kifejlesztette a régi s az új világkép kettőségét. Az egyház hittételeit, mint olyanokat, elfogadták, de világi életükben az új csillagok intését követték. Némelyek a Szentírás birálatáig merészkedtek. Az emberi szabadság gondolatát életükkel megvalósították, de az életelv szellemi és vallási következtetéseit vagy nem vonták le, vagy csupán annyira vonták le, amennyire ez pályájukat nem zavarta.

A világias vallásos mozgalmak már sokkal messzebbre mentek, mert nyiltan szembehelyezkedtek az egyház tanításával és tekintélyével. E mozgalom népi gyökerei és vonatkozásai tagadhatatlanok. A világias vallásosság azonban meghalt, mielőtt megfelelő vallási rendszert épített volna. A protestántizmus megszületése tehát a „levegőben lógott": az új vallásos élmény megfogalmazására és életének biztosítására volt szükség. A protestántizmusnak szabadságharcot kel-

lett vívnia és új törvényeket, új belső formát kellett teremtenie a fölkavart lelkek számára. A protestántizmus széttöredezte az egyház egységét. Mikor pedig osztó ereje Magyarországra ért, itten már egy nagy politikai széttöredezésre talált. A magyar egység Mohács után jó időre darabjaira hullott, s e darabokon bévül újabb osztódást hajtott végre a protestántizmus. A Jagellók közönye s csöndes züllésbe fulladó évei után Magyarország robbanó harci katlanná alakult. Önálló királyságra törekvők s Habsburg-pártiak, törökbarátok és németbarátok, katholikusok és protestánsok, kálvinisták és unitáriusok, önálló Erdélyért égő hitek s magyar egységről álmodozók állanak egymással szemben. Az ország szétosztódásával egyidőben köszöntött reánk Európa vallási szétosztódása.

A vallás élete s a vallásos irodalom teljesen átalakult. A középkorban a vallásos irodalom tekintélyszerűen közölte világképét a tömegekkel. Most azonban egy új vallási világkép emelte fel a fejét, tehát elkeseredett harc indult meg. A harcos nem igen válogathatja a fegyvereit, a vallási harc is átcsapott a szorosabb értelemben vett vallásos élet határain. A protestántizmus csakis úgy birt megállni a talpán, ha gyors tömeghatásra tesz szert s e hatás elérésére egyelőre csak szellemi fegyverei voltak: a szónoklás és az irodalom, természetes tehát, hogy különös erővel ragadta meg e fegyvereket. A gyors tömeghatás céljából vetette rá magát a nemzeti nyelvre is. S nem lehetett megállania a hittételek vitatásánál, ott kellett az ellenségbe szúrni, ahol a legérzékenyebb: magánélet, történelmi események, tények és pletykák, mind a vallásos irodalom érvei közé tolulnak. Az irodalom jellege és célkitűzései továbbra is vallásosak maradnak, de a vallásos irodalom magába szívja és tükrözi az egész életet.

A protestántizmus miközben széttagolja a különben már

úgyis darabokra hullott országot és társadalmat, új szellemi egységet teremt: nemzeti irodalmi nyelvet és teljesen nemzeti színezetű irodalmi kultúrát. A következő században pedig a felocsudó katolicizmus is az ő irodalmi nyomdokain elindulva csinálja meg a visszahatást. Emellett a protestánskor irodalma közvetítette egészen széles rétegek felé a műveltség eddigi anyagát. Megindul a keresztény műveltség átadása: a biblia- és zsoltárfordítások, s a vita: a szentírás minden mondata, az egyház minden tétele felett. Verses elbeszélésekben dolgozzák fel a szentírást, s a latinnyelvű históriáktól kezdve egész történelmi hagyományunkat versbe öntik. A protestáns prédikátorok többnyire humanista műveltséget szivtak magukba s a humanizmust is nemzeti kultúrkinccsé érlelték. Sajátságos társadalmi helyzetüknél fogva sokat merítettek a népkultúrából. Az eddig már latinnyelvű mivoltánál fogva is szűk rétegeket tápláló műveltség most a magyarság közkincsévé válik. A „kodex" helyét pedig most már végérvényesen a nyomtatott könyv foglalja el.

A politikailag, társadalmilag s vallásilag széttöredezett országban egy új egység körvonalai kezdenek kibontakozni: a nemzeti kultúráé. A nemzeti lélek egyszerre szélesedni és gazdagodni kezd, a műveltség a tömegek felé árad. S ez elsősorban a protestáns irodalom érdeme.

A protestáns író és az új közösség.

E korban eltünik a magányos cellájában ülő, másoló szerzetes, a középkor jellegzetes írója, s az udvar és a kastély légkörében sütkérező história-író éppenúgy, mint a hatalom fényében fürdő humanista és reneszánsz-ember s helyükbe a harcos prédikátor lép. Eltűnik a tekintély iránt

érzett alázat, a hatalommal szemben vallott lelkesült tisztelet, az író elsősorban új dolgok hírnöke és hitvallója.

Az új író nagy harcba csöppent belé, melynek kimenetelétől anyagi s erkölcsi sorsa, sőt nem ritkán az élete függött. (Volt olyan hitvita is, melynek végén a vesztes életével fizetett.) E harc az író legmélyebb belső rétegeit, szenvedélyeit s indulatait kavarta fel. A középkori irodalom egyéni színeket nélkülöző „kollektív" s áhítatos hangját a teljes mértékben felszabaduló emberi hang váltja fel. Világ harcolt világ ellen s az alkotó ihlet többnyire az új világ kitörő szabadságérzete volt. Az író az élet olyan területeire is elsodródott, melyeket a középkori szem észre se bírt, vagy mert venni.

A belső élet e sodrával párhuzamosan futott az író külső élete is. Legtöbbje nem bírt megállapodni, még ha akart volna sem. Ellenséges főurak s főpapok, olykor pedig az uralkodó haragja elől kellett menekülnie. A neves papokért versenyeztek a gyülekezetek. Török hordák elől futott, török s német rabságban sinylődött a prédikátor. Hitvitákra sietett az ország másik sarkába. Maga cipelte a vállán kézi nyomdáját s árusította könyveit. Külföldi útra küldötte az idő szele, a szomjas nyugtalanság. Önkéntelenül is belátta, megízlelte a magyar s az európai élet szélesebb területeit.

Merőben átalakul az íróra figyelő közösség is. A középkori író szavának a teljes egyházi és világi tekintély adott súlyt. Az új író sorsa azonban most már az új közösség kezében volt. Az író most is pap, de egyelőre egyedül áll az élet zűrzavarában, legjobb esetben egy-egy földesúr védőszárnyai alatt, éppen azért forró és mély kapcsolatokat teremt a közösséggel, s a reá testált kultúrát széles rétegek kenyerévé gyúrja. Más e közösség alkata, mint a középkorié: nem ájtatosan figyelő szemeket meresztettek a prédikátorra,

hanem kétségeiknek megoldását várták tőle. Előtérbe nyomult az ember egyéni itéletének a szerepe, s a tömeghangulat felszabadult lerögzítettségéből. Kételkedés, ingadozás s mindenek fölött várakozás szállotta meg az emberi lelket; világképek és hatások közül várt és figyelt a számára leginkább vonzó hangra és hatásra. A vallásos gondolat tehát leszállt sokszázados magaslatáról a közösség körébe: a gyülekezetekbe. Az írónak nemcsak az irodalommal, mondanivalójával kellett szervesen összeforrnia, hanem a közösséggel is. A közösség nyelvéből, lelkéből kellett merítenie, a közösség belső alkatához kellett mondanivalóját hangolnia. Ezenkívül elnyomott s többnyire üldözött helyzete is a nép mellé, a népi érdekek mellé állította. Azután mégcsak a minap volt a Dózsa-lázadás, melyben az alsó papság jórésze a parasztság mellett állott, a kései humanisták is telítve voltak e lázadás emlékeivel s jelentőségével.

Mi volt mindennek az irodalmi hatása? Megnövekedett az író valóságérzéke, társadalomszemlélete pedig felfedezésszerű erővel tört föl. Az alulról való társadalmi látás jellemzi az egész század irodalmát, Szerémi György magva lombosodott ki benne. A középkor „Istenországa" s a humanisták nagy birodalmi álma helyébe a valóság lép: német és török hordák, kegyetlenkedő főurak, könyörgő jobbágyok, fene hajdúk és portyázó katonák. Az író panaszkodó és követelő néptömegek élére kerül. Persze e század társadalomszemléletét még teljesen áthatja a vallás. Meglátják s kikiáltják az elriasztó társadalmi tényeket, de mindennek mélyén vallási, vagy legjobb esetben erkölcsi okot látnak és keresnek.

Az ezerszer megrázott, hegedő sebekkel teli írói lelkekben egy új fogalom szirmai kezdettek bimbózni. Úgy hívják e fogalmat, hogy „magyar sors". Az író döntő kérdésnek érzi azt, hogy mi végett is van e nép a világon, merre is

tart az útja? Történelmi mértéket keresnek a magyar sors számára, s Farkas András prédikátor az ószövetségi sorssal méri össze. Óriási vallásos gyökerű bűntudat szállja meg nemcsak az írót, hanem az országot is, de ennek a bűntudatnak is megvan a valláson túlnövekedő jellege: befelé irányítja a tekinteteket, mérni kezdjük önmagunkat, pályát tervezünk életünknek és erőinknek. A magyarság önmagára eszmél. A látóhatár fekete, a sors szörnyű. Megismeréseiről, önismeréséről, önmagáraismeréséről immár vallomásokat mond. Nagy elkeseredéssel, de még nagyobb megujhodási elszántsággal.

Az új műfajok.

Az író s az irodalom teljes átalakulása természetesen új műfajokat hozott létre. Három nagy műfajban fejezte ki ez a kor a mondanivalóját: a prédikációban, a históriás énekben és a lírában.

A prédikáció volt a kor legszabadabb, legátfogóbb műfaja. A prédikációt kiki a maga sajátságos hajlamai és képességei szerint teremtette meg. Belezsúfolhatták mindazt, ami semmiféle műfaj keretei közt sem fért el: hittudományt és tapasztalatot, lírát és epikát, tudást és költészetet, áhítatot és érzelmi viharokat, merengéseket és indulatokat. A vallás, az egyház és az igehirdető sorsa a prédikáció hatásán fordult meg, a szellem tehát benne lobogott és benne bontakozott ki a legélesebben és legjellegzetesebben. A prédikáció hirdette a kötelező magatartást az élettel szemben, s mondott bírálatot az egész életről. Éppen ezért nem száműzhetjük a szorosabb értelemben vett vallásos irodalom területére, mint a vallásos vitairatok egyrészét.

A históriás ének vallomás a kor egész emberi érdeklődéséről. Benne épült ki a XVI-ik század műveltségének egész

szemhatára. A históriaíró versekbe foglalta a régmult, a közelmult s a jelen minden eseményét, a mondát és a történelmet, a bibliát és a klasszikus ókor eseményeit, az erkölcsi életszabályokat és intéseket. Lényegében kétféle hang uralkodott a históriás énekben: az egyszerű puritán, igazsághoz ragaszkodó, krónikás modor, melynek Tinódi Lantos Sebestyén a legjellegzetesebb képviselője, s a lírai hevületektől égő hősi modor.

A históriás ének jelentőségét sokáig félre értette irodalomtörténetünk, csupán nehézkes verselését, rossz rímeit és formai kezdetlegességét vette észre. Holott nem versről van itten szó, hanem énekről, s ha Tinódi kezdetleges verseit énekelni kezdik, egyszerre megszépülnek, művészi értelmet és jelentőséget nyernek. A prédikáció mellett az éneklés volt a XVI-ik században a műveltség leghatalmasabb eszköze és közlési módja. A zenetörténet különben már megmutatta Tinódi verseinek kezdetlegességével szemben Tinódi zenéjének magasrendűségét.

A históriás ének legközelebbi rokona a széphistória. Bennük már teljesen a kor költői hajlama nyilatkozott meg a históriás énekeknek történeti hűséghez való ragaszkodásával szemben. A széphistóriának már a képzelőerő a gerince. Nagy kalandok világa bontakozik ki bennük, az újkori ember szenvedélyeivel és vágyálmaival. Az életet és az embert a széphistória már önmagáért szemléli, így szólt Voltér király Grizeldiszhez: „Eléggé megláttam szivednek mélységét." Új műfaj ez, mely az ember mélységeit s az emberi lélek és sors csodálatos útjait akarja „meglátni".

A líra komoly csúcsra ér Szkhárosi Horváth András költészetében, a zsoltárfordításokban s teljesen kibontakozik Balassa Bálintban. Balassa lírája már európai szinvonal. De alig ismerjük e korszak lírai mélyrétegét, népköltészetét,

melyről olyan elismeréssel szólott Sylvester János. E lírai mélyréteg pedig tápláló dajkája lehetett Balassa Bálintnak is. Balassa teremtette meg az írott vers műformáját, az énekelt költeménnyel szemben megalapította a líra független birodalmát. Ő is „nótákra" írt, de versei a nóták nélkül is formai változatosságok és tökéletességek. Éppen ezért iskolát teremtett és hatása századokra szólt.

Irodalom: Szabolcsi Bence: Tinódi zenéje. A XVI. század magyar históriás zenéje. A középkori magyar énekmondók kérdéséhez.

Az Ószövetség, zsoltárok és a magyar tragikus pathosz

Farkas András az Ószövetség kereső, tévelygő, komor folyamában látta meg a XVI. század magyar sorsának mását. Az Ószövetségnek, mint sorsnak és kultúrterületnek magyar értelmet adott ezáltal. A nemzeti bűntudat s a vele kapcsolatos nagy történelmi elégedetlenség hangokat, kifejezést keresett s ilyenirányú vágyai természetszerűleg az ószövetségi zsoltárokban találtak megnyugvást. A zsoltár a protestáns vallásgyakorlat része lett, s már ezért is korán megindult a zsoltárfordítás. A zsoltár azonban ezenfelül lírai megnyilatkozás lett a magyarság számára. Főleg a korai zsoltárfordítóknál tapasztalhatjuk ezt: a zsoltár számukra keret, melybe beönthetik a maguk tragikus magyar líráját. A zsoltárok két vetületben hatottak a magyar lírára, egyrészt mint a méltóságteljes, áhítatos, tragikus panasz igéi és ritmusai, másrészt pedig mint feddő, panaszkodó és átkozó énekek. Az első vetület megőrizte vallásos jellegét, a másik bele torkollott a politikai lírába. Közös hatásuk: a magyar lírában folyton fel-felbuggyanó tragikus pathosz. (1. még Adyt is!)

A magyar zsoltárírók közül költői szabadság dolgában Báthori István, Rudolf országbírája ment legmesszebbre. Prózai zsoltárokba, zsoltárszerű imádságokba öntötte könyörgéseit és kétségbeeséseit teljes költői szabadsággal. A mezei ember közvetlen, meleg beszédét halljuk nála a zsoltárosság tragikus dobverésén keresztül: „Engemet Uram melegítettél szárnyaid alatt: ugy uram, az mint az anya tyuk szokta fiait tollai és szárnyai alá gyöjteni, szoritani, melegével meleggetni... De te szent és irgalmas vagy ó nagy Jehova! Ki szereted az mi lelkeinket, és legelteted az te szent meződön, örökkül és örökké... Az én üstököm uram, csak az te kezedben vagyon, és az én nyakam az te szentséges talpad alatt legyen". Igy könyörög gyermekért: „Adj az meghült fának ágat, és az ágnak zöldellő levelecskéket, az leveleknek virágot, az virágnak termést és jó gyümölcsöt". Azt kéri másutt, hogy „járjanak tábort, uram az te angyalaid körülettem."

Hogy a korai zsoltáríróknál a zsoltárból mennyire egyéni költemény lett, arra Vég-Kecskeméti Mihály zsoltárfordítása a legszebb példa:

LV. zsoltár.

„Mikor Dávid nagy busultában,
Barátai miatt volna bánatban,
Panaszolkodván nagy haragjában,
Ilyen könyörgést kezde ő magában.

Istenem, uram! kérlek tégedet,
Forditsd reám szent szemeidet,
Nagy szükségemben ne hagyj engemet,
Mert megemészti nagy bánat szivemet.

Csak sirok-rivok nagy nyavalyámban,
Elfogyatkoztam gondolataimban,
Megkeseredtem nagy busultomban,
Ellenségemre való haragomban.

Hogyha énnékem szárnyam lett volna
Mint az galamb elröpültem volna,
Hogyha az Isten engedte volna,
Innét én régen elfutottam volna.

Akarok inkább pusztában laknom,
Vadon erdőben széllel bujdosnom:
Hogynemmint azok között lakoznom,
Kik igazságot nem hagynak szóllanom.

Éjjel és nappal azon forgódnak
Engem mimódon megfoghassanak,
Beszédem miatt vádolhassanak,
Hogy fogságomon ők vigadhassanak.

Látod jól Uram álnok sziveket,
Csak szemben való szép beszédeket,
De zabolázd meg az ő nyelvöket,
Ne tapodják le híremet, nevemet.

Ugyan szemmel jól látom őket,
Én reám való gyűlölségeket,
Fülemmel hallom káromlásokat,
Igazság ellen feltámadásokat.

Egész ez város rakva haraggal,
Egymásra való nagy bosszusággal,
Elhiresedett az gazdagsággal,
Hozzá fogható nincsen álnoksággal.

Gyakorta köztük gyűlések vagynak,
Özvegyek, árvák nagy bosszut vallnak,
Isten szavával ők nem gondolnak,
Mert jószágokban felfuvalkodtanak.

Keserűségem ennyi nem volna,
Az ellenségtől nyavalyám volna,
Bizony könnyebben szenvedtem volna,
Magamat attól megóhattam volna.

Én barátomnak az kit vélek volt,
Nagy nyájasságom kivel együtt volt,
Jó hirem nevem, tisztességem volt,
Fő ellenségem most látom, hogy az volt.

Csuda szerelmét énhozzám láttam,
Kivel sokáig mind együtt laktam,
Az Istent véle együtt szolgáltam,
Ily álnokságát sohse nem gondoltam.

Keserű halál szálljon fejére,
Ellenségemnek itéletére,
Álnokságának büntetésére.
Hitetlenségnek kijelentésére.

Én pedig Uram hozzád kiáltok,
Reggel és délbe, estve könyörgök,
Megszabadulást tetőled várok,
Az ellenségtől mert igen félek.

Megszegték ezek esküvéseket,
Régen elhagyták az ő hütöket,
Nem hiszem immár egy beszédeket,
Mert megpróbáltam hitetlenségeket.

Ezeknek szájok zsirosb az vajnál,
Sikosb ajakok az faolajnál,
Élesb az nyelvek az éles kardnál,
Szájokban nincs egyébb álnokságnál.

Te azért lelkem gondolatodat
Istenbe vessed bizodalmodat,
Rólad elvészi minden terhedet,
És meghallgatja te könyörgésedet.

Igaz vagy Uram itéletedben,
Az vérszopókat ő idejekben
Te meg nem áldod szerencséjekben,
Hosszu életek nem lészen ez földön.

Az igazakat mind te megtartod,
Az kegyeseket megoltalmazod,
Az szegényeket felmagasztalod,
Az kevélyeket alá hajigálod.

Ha egy kevéssé megkeseritöd,
Az égő tűzben el-bétaszitod
Nagy hamarsággal onnét kivonszod,
Nagy tisztességre ismét felemeled.

Szent Dávid irta ezt zsoltárkönyvben,
Ötvenötödik dicséretiben.
Melyből az hivek keserűségben
Vigasztalásért szörzék igy versekben."

L.: Régi Magyar Költők Tárát.

Bornemisza Péter.
(1535—1585)

Ő az első magyar író, kiben a műveltség összes tényezői találkoznak, ő a XVI-ik századnak legátfogóbb írói arca. A korai protestántizmus képviselője, kiben az új hit még nem ölte meg teljesen a középkori örökséget, még benne remegtek a középkor misztikus hajlamai. Egész könyvet szentel a népi babonának (Ördögi kisértések), megírja az első magyar drámát, óriási prédikációs köteteket ád ki, verset költ, neveli Balassa Bálintot, igét hirdet, ellenséges főurak elől menekül, családapa és nyughatatlan csavargó, „bujdosása" közben lázasan ír, megállapodik, nyomdát tart fenn és kitünő gazda lesz belőle. Érdemes végigfutni állomásait, hány helyre űzte őt az élet: Szered-Nagyszombat-Zólyom-Bécs-Ungvár-Huszt-Pozsony-Galgóc-Sempte - Szered - Beckóvára-Detrekő . . . a főbb állomások.

Dús hangszer volt néki a prédikáció. Olykor meglepő lírai zengés, mintha Balassa Bálint versét olvasnók: „És előjő a nagy, szép, melegítő meg ékesítő, teremtő és éltető nyáridő, kiben mindenek megujulnak, megelevenednek, sok állatok, vadak, madarak, barmok, tyukok, ludak, borjuk, bárányok élednek, sok szép kerti, mezei, szőlői vetemények növekednek és ujonnan ismét a megéhezett, fázott szegények melegittetnek." Tavaszi seregszemle ez is, akár a „Borivóknak való", de nem vitézi tavasz, hanem a paraszti-mezei örvendezés első hangja.

De ugyanennyire biztos eszköze volt a drámai hatás is: „Igen röttenetes volt annyi kis gyermekecskének is mind hirtelen haláluk, mind sírásuk és sokaknak sebében kéz láb nélkül való fetrengésük és holt-eleven mozgásuk és annyi sok kicsinyeknek holt-eleven fekvésük.

De az édesatyák, anyák, nénék, báttyok, rokonságuk és az idegenek is mennyi rémülést, esedezést, óhajtást, sirást, rivást műveltek rajtok... kiknek sikoltásuk ország szerint terjedt és fölhatott az égre". Igy beszéli el Heródes gyermekgyilkosságát. Bornemisza nyelve s egész írói magatartása már komoly irodalmi fajsúly.

A humanista szellemen nevelkedett Bornemiszának az volt legfőbb írói törekvése, hogy a műveltséget az újuló idő számára átadja, a természetes közösséghez közelebb hozza. Ez a humanizmus második nagy lépése, mely teljesen összeforrott a protestántizmussal. A humanizmus időtlen szellemi világának a protestántizmus adta az időszerűt, a közösséget átfúvó izgalmakat, a friss hullámokat, elsősorban az egyre jobban kibontakozó nemzeti tudatot, — melynek bölcsője ott ringott a vallási küzdelmek forrongó érzelmi nedvei és érvei között — és a közvetlen, átfogó emberi hatás eszközét, a nemzeti nyelvet. Bornemisza a vallás vliágát is egészen közel hozta a közösséghez. A középkor a maga képére és hasonlatosságára alakította át a Szentírást, Bornemisza pedig az újszövetségből valósággal népmondát csinált az író ösztönös szabadságával: „Mária és József Názáretből a vármegye székibe Betlehembe ment... Jézusnak születésekor még csak egy zsellérházacskája sem volt... Idegen földön, Betlehemben, más ember barmos istállóiban, szegény nyavalyás leányzótól, meleg víz, lágy ruha nélkül, posztócskában, szalma közibe" született.

Bornemisza tömérdek gyökeret bocsájtott az életbe, s minden nedvet felszívott. Első, bár öntudatlan folkloristánk, mert lebocsájtkozott a néplélek legmélyébe: babonáinak, hiedelmeinek világába az „Ördögi kisértésekben". E nagy belső népi korrajz egyik legérdekesebb része így szól: „Prédikátortársam Huszár Gál beszélt egyszer egy bűbájos em-

berrel, ez a kígyóból ételt főzött s aki főztjéből evett, megértette az állatok beszédét. Mikor szolgája alattomban evett az ételből, a szolga előtt sem maradt titok a tyúk, ló, tehén beszéde. Meghallották azt is, miként adta hírül egy légi követség a verebeknek, hogy egy szamár elöntött egy zsák buzát az uton s igy a madarak vigan lakomáznak a buzából". Régi meseanyag ez s érdekes a fejlődését nyomon kisérnünk. Magát a meseanyagot megtaláljuk a néhány évtizede feljegyzett somogyi népmesék között. Csak a bűbájosság, a varázslat szine kopott le némileg róla s nemesedett emberies tartalommá: a kígyót megmenti a tűzhaláltól a juhász, s a kígyó ezért hálából olyan képességgel ajándékozza meg, hogy a juhász megérti az állatok beszédét, s így kincsekhez és gazdagsághoz jut.

A magyar őshitről s ezáltal a magyar őslélekről nála találunk először hiteles nyomokat: bűbájos igéket, ráolvasásokat, melyekben érdekesen keverednek az ősi pogány babonák a felszívott kereszténységgel. Különösen a csúz ellen való báj s a torokgyík ellen szóló érdekes:

Csuzról való báj.

„Uram mindenható Isten mulék rögös nagy út, rajta megyen vala áldott Urunk Isten, előtalála hetvenhétféle veres csuzt. Monda áldott Urunk Ur Isten: hová indultok ez rögös régi nagy uton? megszólala hetvenhétféle veres csuz: Ha minket azon kérdesz Urunk Ur Isten hova megyünk, ugymond mink is elmegyünk ugymond ez fekete föld színére. Áldott az testbe: teremtett ez lélekbe: szálas husát szaggatjuk, piros vérét megisszuk, száz tetemét tördeljük, száz izit száz porcikáját. Hogy azt hallá áldott Urunk Ur Isten:

Tük se mehessetek ugymond ez fekete föld szinére, az én áldottam testbe, teremtettem lélekbe, tük is siessetek el a tenger szigetibe, kegyetlen óriásoknak szálas husát szaggassátok, piros vérét megigyátok. Azt meghallák, elsietének, menének tenger szigetibe. Ez embernek szeméből, szájából, fejéből, ki siessen és eloszoljon hetvenhétféle csuz, veres csuz, kék csuz, fejér csuz, söderjés csuz, köszvény, fájdalom, kelevény, kioszoljon, kiromoljon hetvenhétféle nyavalya az emberből."

Akinek a torkába ereszkedett.

„Föld édes anya te neked mondom először, ennek torkába erős pörös torok ereszkedett, torokgyikja, békalevelegje, nyakfoga: Oszoljon, romoljon, benne meg ne maradhasson erős pörös torokgyikja, békalevelegje, nyakfoga: oszoljon, romoljon, Istennek hatalmából, boldog anya parancsolattyával."

A humanista Bornemisza visszatért az ó-klasszikus világba s igen szerencsésen a görög tragédiához nyúlt, Sophokles Elektráját költötte magyarra. Megtartotta a tragédia meséjét és alkatát, de a reneszánsz szellemét öntötte bele. Reneszánsz-emberek mozognak drámájában koruk égő szenvedélyeivel s korlátokat nem tűrő életvágyával. A dráma nyelve viszont a XVI-ik század magyar társalgási nyelve. S emellett Bornemisza, mint a fiatal magyar protestántizmus igehirdetője, kifejezett valláserkölcsi értelmét, célzatot ád darabjának. Ebben az egy művében is szerves egésszé fonódva ott élnek az összes műveltségrétegek, melyekből táplálkozott és az erő, mellyel ezeket az elemeket átfogja: tiszta, gazdag és színes nyelve.

A protestánskor első kiemelkedő alakjában már megtaláljuk az egész kor legmélyebb irodalmi jelentőségét, azt, hogy összekötötte a magasat a méllyel, a kor európai kultúrájának legmagasabb rétegei már éppenúgy izgatták és érdekelték, mint a népiség. A protestánskor alulról néző, a népi szenvedésnek hangot adó, szabad és bátor társadalomszemlélete is megnyilatkozik nála. Nemzetek és nemzetiségek, fajok és ellenséges fajok testvériségét hirdette. Iró volt s nemcsak a hitvita érdekelte. Harcos szellem, de ugyanannyira megértő és megérző szellem is. Ő fejezte ki először az élet és az irodalom viszonyát ezzel a magyar talajon sohasem felejthető mondattal „És hova nagyobb rajtunk a kínzás, annyival buzgóbb lesz a kiáltás is."

Legjelentékenyebb verse a „Cantio optima." Már a későbbi kuruc motivum jelentkezik benne: két pogány közt egy hazáért; másrészt pedig versalakjának élénkségével egészen kiemelkedik a protestáns lírából:

„Siralmas énnéköm tetüled megváltom,
Áldott Magyarország Tőled eltávoznom
Valljon, s mikor leszön jó Budában lakásom!

Az fölföldet birják az kevély némötök
Szerémséget birják a fene törökök
Valljon, s mikor leszön jó Budában lakásom!

Engömöt kergetnek az kevély némötök.
Engem környül vettek az pogány törökök.
Valljon, s mikor leszön jó Budában lakásom!

Engöm eluntattak az magyari urak
Kiízték közőlök az egy igaz Istent
Valljon, s mikor leszön jó Budában lakásom!"

Legyön Isten hozzád áldott Magyarország.
Mert nincsen tebenned semmi nagy uraság
Valljon, s mikor leszön jó Budában lakásom!

Ez énököt szörzék jó Husztnak várában
Bornemisza Pétör az ő vig kedvében,
Valljon, s mikor leszön jó Budában lakásom!"

Méliusz Juhász Péter.
(1536—1572)

A protestáns prédikáció másik nagy mestere Méliusz Juhász Péter éppen az ellentéte Bornemiszának. Nem élt benne Bornemisza szellemi sokrétűsége, sem pedig Dávid Ferenc és Heltai Gáspár fejlődési láza. Megállapodott a kálvinizmus sziklaján és egy tapodtat sem mozdult le róla. Ezért kristályosodott ki olyan tisztán az élete és az alakja.

Debreceni püspök volt, ellenfelei elvi hajthatatlansága miatt debreceni pápának hívták. Egész egyénisége a tiszántúli magyarságot tükrözi. Valami bonthatatlan vad erő tört ki benne, ő a magyar düh első nagy jelentkezése irodalmunkban. Egy-egy prédikációja valóságos indulatrohamként hat, visszafojthatatlan hatalomvágy élt benne, kiméletlen volt nemcsak a katolikusokkal, hanem a többi protestáns felekezettel szemben is, az egész vallási forrongást a kálvinizmus keretei közé akarta gyűrni. Erőszakosabb eszközöktől sem riadt volna vissza, az élet és az erő embere volt.

Minden képének egyedül álló érzéki ereje van: „Évának szeme a tiltott fán ragad." „A sátán Isten méltóságába akar hágni." „A testi élet csak farka az örökkévalónak." „Meghajtod fejed mint egy kávát."

Epikai ízt ád prédikációjának, hogy mélyen a kor társadalmi életébe nyúl, s miközben a hibákat ostorozza, átfogó társadalmi képet rajzol: „Ne végy ott ötödöt, ahol tizedet kell venni, ne végy ott tizedet, huszadot, ahol egy forintból harmincadot, három pénzt kell venni... Ne sarcoltasd a községet, ne vedd el gyapját mind bőröstől, ne edd meg mint egy kenyeret a községet... Csalárd, patvaros vámosok, kik a száraz földért vámot vesztek... Senkit ti fejedelmek, katonák szolgáló rendek erőszakkal, hamisan, minden igazság kivül meg ne bántsatok; kóboroljatok, mert ti katonák, mint az égő szenek olyanok vagytok."

A kemény harcos azonban egy különös szelíd mozdulattal a föld felé hajolt. A zord szavak és kiméletlen viták hőse, ki lelke mélyén katona volt, „Herbáriumot" írt „az fáknak, füveknek, nemekről, termékekről és hasznaikról." Megnyitotta a hires debreceni „fűvészek" sorát, Földiét, Fazekasét, Csokonaiét, s Tóth Árpádét, kiknek költészete mélyén egy tiszta növényi kultúra szelíd lélekzése élt.

Kedélye, harcmodora, nyelve hatalmas hatást tett az egész hitvitázó irodalomra, Pázmányra is.

Dávid Ferenc.

(1513—1579)

A magyar protestántizmus árnyalatai a XVI. században gyakorta éles harcban állottak egymással. Maguk a prédikátorok hol a lutheránizmushoz állottak közelebb, hol pedig a kálvinizmushoz. E két felekezet a maga módján s a Szentirás magyarázatának alapján meg akarta kötni a szabadságérzetnek elemi lendületét. E „kodifikálás" azonban nem ment olyan könnyen, mert a protestántizmussal beoltott embert

a szabadság érzete és tudata vitte, a Szentírás élménye egyre alakult és tovább kristályosodott benne. A szabadságnak e gáttalan ritmusa ijesztette meg Méliusz Juhász Pétert, s ezért indított olyan elkeseredett harcot az unitáriusok és elsősorban Dávid Ferenc ellen. Dávid Ferencék pedig úgy látták, hogy Juhász Péterék tulajdonképen a katolicizmus utjára kanyarodtak vissza, hiszen megkötötték az ember vallásos élményének szabadságát és fejlődési lehetőségét, a protestántizmus elindító értelmét. Méliuszék a reformációt lezárt műnek tekintették, Dávid Ferencék örök elvnek.

A szebeni kézműves és a magyar nemzetes asszony fiának, Dávid Ferencnek célját, életelvét, egyik könyvének János Zsigmond fejedelemhez írott előszava már tisztán és világosan kifejezi. A „világosságnak és békességnek útjára" akarja vezetni a fejedelmet. A szellem elsőrangu jussát jelentette be ezzel a világra. Egész életét, minden megnyilatkozását az eszmei magasság jellemzi, sohase bírt leszállani róla, egyre magasabbra tört. Az Ige egyszerűsége és tisztasága volt fontos neki, nem akart olyan szavakat használni, melyeket „Isten meg nem szentelt". A vallási harcok mindent felkavaró áradata fölött állott, a vallás szellemi kérdés, lelki ügy volt számára.

Ő fogalmazta meg Magyarországon először a maga tisztaságában a „lelki ember" mivoltát. Istent sem emberi viszonylatokban, s emberi indulatok fergetegében szemléli, mint Méliusz, hanem a szellem tiszta himnuszaival öleli át. A protestánskor át meg át van szőve az Ószövetség komor élményével, de Dávid Ferenc pályájának a csúcspontján teljesen és tudatosan újszövetségi lélek volt. „A zsidók a törvény alatt voltak, mi pedig a kegyelem alatt." Krisztus számára „új világ építése" második Ádám, új embert számít a születésétől fogva: „Miképen az Ótestámentumban egyedül az Isten mindeneket

teremtett, és mindeneket akkor cselekedett Krisztus nélkül, azonképen mindeneket az új testamentumban csinált és ujonnan teremtett az új Ádám által, ki az ember, Jézus Krisztus, az ő áldott szent fia". Dávid Ferenc legfőbb izgalma Isten szellemi megközelítése, Isten tiszta szellemi megfogalmazása volt. Csakis lelki fegyverekkel volt hajlandó a szellemi élményért harcolni. „A hadakozó szerszámokban és fegyverekben mutatkozik meg a különbség, mert a király istápja a szabja . . . A Messiásnak ő fegyverei nem testiek." E szellemi tűz, s az építő szellemnek ez a szinte mértani biztossága már nemcsak a prédikátoré, hanem a gondolkodóé és a művészé. Ha támad is, ha vitatkozik, szinte indulatok nélkül teszi, a rostáló, rendszerező, ellentétek feloldásán át új egység felé siető elme fölényével. Nemcsak a vallás tiszta szellemiségét, hanem az új szövetségnek és Krisztusnak fölényes szelídségét és szabadságát is legtisztábban képviseli a XVI. század protestáns irodalmában.

Dávid Ferenc szinte átrohant a felekezeteken. Mint katolikus pap kezdte, majd egy-egy időre püspöke volt Erdélyben valamennyi protestáns felekezetnek. Mindig az élre került, de minden vallás egy-egy szellemi mű volt számára s tovább sietett újabb, s újabb „mű" felé. Megizlelte a szellem alkotó szabadságának gyönyörét, s azonosította a protestántizmussal. Élete: ballada, balladai időmértékű út Isten arca felé. Az ő istenélménye az emberi szellem remekműve, s e remekművön folyton ujabb alkotnivalót talált. Fejlődési útjának sohasem lehetett vége. A protestántizmus megalapítóinak alkotó hősiességét a protestántizmus örök ritmusává akarta tenni. S e visszafojthatatlan fejlődési láz okozta, hogy korának indulatait le tudta vetni, s az emberiességnek, a szellemi és lelkiismereti szabadságnak szinte egyedülálló tisztaságú hősévé nőtt a XVI. század Európájában.

Az egyházban az örök fejlődés templomát látta, a nagy kohót, melyben sohasem aludhat ki a teremtés forrósága. Végső állomása az unitárizmus volt, de ebbe sem bírt belemerevedni és ezért kellett otthagynia templomát és híveit. Betegen, bilincsekbe verve, de töretlen lélekkel halt meg a dévai vár börtönében, ahová a fejedelem vetette. Ő a szellemi szabadság első vértanúja magyar földön.

Heltai Gáspár.

(1515—1574)

Heltai Gáspárnak a bolygó sorsa adatott. A szellem „napjának", Dávid Ferencnek bolygója lett, híven követte merész útját, s utána rebegte nem kevésbbé merész hitvallásait. Önálló utakat nem vágott, a vitának sem volt mestere, pedig a viták hevében bugyogott elő az új kor termékeny iszapja, s lobogott fel maga a szellemi értelemben vett kor. Heltai a kor összes szellemi szükségleteinek kielégítésére törekedett, író volt, s könyvkiadó, első könyvkiadónk, ki széles elgondolás szerint dolgozott. A „bolygó" folytonosan megosztotta önmagát, s egész kis csillagrendszert teremtett.

Kolozsvári sajtójából rendre jöttek a művek: bibliafordítás, zsoltáros könyv, hittudományi fejtegetések, népkönyvecskék, katekizmus, ábécés könyv, históriás énekeink gyűjteménye, meséskönyv, krónika. Özvegye pedig Gáspár mester halála után kiadta Méliusz füvészkönyvét ilyen ajánlással: „Az boldog emlékezetű Heltai Gáspár meghagyott felesége kiván Istentől jó egészséget minden jámbor istenfélő embernek. A kinyomtatásnak munkája és költsége enyim. Ezt én tőlem szegény özvegy asszonytól a magyar nemzet jónéven vegye."

Meséit Aesopusból és egyebünnen gyüjtötte. hogy „mi okból müveltem legyen ezt, minden jámbor olvasó megértheti az értelmekből, melyeket minden fabula mellé szerzettem és utána vetettem". A mesék örök értelmét korszerű értelemre fordította. Hitét, társadalomszemléletét, s írói kedélyét e mesékben fejezte ki. Védi a szegényeket, ostorozza a hatalmasokat. Erkölcsi tanítások mellé gazdasági tanácsokat ád. A maró szatirát kedves humorral váltja: „És miképen az ebek akkor sántálnak, mikoron ők akarnak, azonképen az asszonyállatok akkoron sirnak, mikoron ők akarnak." Okoskodásába folytonosan közmondásokat, népi bölcsességeket kever. A tanító s a mulattató hang nála már összeforrott.

Lefordította Bonfini históriáját a magyarok viselt dolgairól. A humanista történetírást tehát ő közvetítette szélesebb rétegek felé. Bonfini Mátyás királyát azonban alaposan átalakította, s a Hunyadiak történetéhez hozzá fűzte az azóta keletkezett mondákat. Ezt írja többek között: „Itt e helyen szólanom kell az Hunyadi Jánosnak eredetiről és nemzetségéről: nem az Bonfinius mesternek irása szerént, hanem az igaz história szerént, melyet hallottunk azoktól, kiknek atyjok szolgálta régen az Hunyadi Jánost és sok ütközetben forgattanak véle. Mert az olasz Bonfinius kedvesködni akarván Mátyás királynak olaszt csinál belőle, de a dolog nem ugy vagyon, hanem mint ebben az irásban, megtalálod irván, igy higyjed az históriát igaznak lenni". A szájhagyomány világa ez. Hunyadi János a Morzsinai-lány fia. Atyja Zsigmond király, ki birtokot s jövőt igér fiának és, hogy a jövőben felismerje, gyűrűt ád a Morzsinai-lánynak. A lány Vojk Buthihoz megy feleségül, aki csakhamar meghal, ekkor a kis Jankulával bátyjánál telepszik le. „Üdő mulva az asszony monda az ő bátyjának Morzsinai Gáspárnak: „Szerető bátyám! e gyermekkel ennékem utam volna, mert fel kellene men-

nem Budára, de nem tudom, mint mehessek: kérlek édes bátyám jere velem: kérlek vigy oda, mert netalántán te se bánod." Monda a bátyja: „Jó hugom! igen messze a Buda. Mi patvart járnál te ott?" Monda az asszony: „Vagy messze vagy nem messze de ennékem fel kell mennem. Ha eljössz velem nagy hasznot téssz a kis Jankulának, sőt az egész nemzetünknek". Hallván ezt Morzsinai Gáspár elálmélkodék rajta és monda: „Hadd haladjon a dolog valamennyére: im gondolkodom felőle. Meglássuk".

Egy néhány nap mulva az asszony mosni készül vala: és letette vala az Jankulát a földre, hogy ott hallgatna és játszódnék a porba, és igen erősen kezde a gyermek ott sirni. Az asszony oda méne és a Zsigmond király gyűrűjét adá a Jankula kezébe, hogy avval játszódjék és veszteg hallgatna a porban, egy holló meglátta a fáról a szép fényes gyűrűt az gyermek kezébe és odarepülvén kikapta a gyermek kezéből a gyűrűt és felvivé azt a fára. Az Jankula hertelen igen kezde kiáltani. Az anya elhagyá az szappanyozást, és elfutamék az gyermekhöz, tehát nincs a gyűrű. Feltekintvén a fára, tehát a holló orrába fémlik és ott praktikál rajta. Elijede az asszony és mindjárt a bátyjához futamék és ott nagy zokogással megbeszéllé néki mint járt volna és monda: „Szerelmes bátyám! Megyünk? Az átkozott holló elkezdi minden szerencsénket elveszteni. Mert orrában vagyon a Zsigmond király gyűrűje, melyet jegyül ada ennékem midőn megművelém az ő akaratát. Ha az gonosz holló elviszi az gyűrűt, nem fogja a király megállani az ő igéretét, melyet ennékem tött. Bizony a gyűrű nélkül soha nem merek a király elejbe kerülni, sem merem a szegény Jankula dolgát előtte emliteni. Jaj! Jaj hová legyek".

Morzsinai is elijedvén megragadá ijját és tegzét s elméne az hugával. Ime tehát a holló ott vagyon a fán és

praktikál az orrával a gyűrűvel. És mindjárást egy nyillal hozzá aránza:*) de a nagy hertelenkedésbe nem találá a hollót. Más nyilat vén és avval mellybe lövé az hollót, hogy alá esék mind gyűrűstől, és nagy örömbe lőnek mindketten."

Fölmennek Budára, Zsigmond szeretettel bánik a kis Jankulával, s Hunyadot és Dévát ajándékozza neki. „A hollót pedig, kinek egy aranygyűrű volna orrába, azt adá címerül az Jankulának és az egész Morzsinai nemzetnek."

Heltai krónikája a magyar mondaképződés egyik góc-pontja. A humanista Mátyáshoz hozzá illeszti a mondák népkirályát. Bonfini csak annyit tudott, hogy Mátyás paraszti ruhába öltözve járt s kelt, így értesült népe bajairól. Heltai már azt is tudja, hogy a kapások közé vegyült, velük együtt dolgozott, így tudta meg a népnek róla alkotott ítéletét. Keményen megbűntette a jobbágyokat kínzó kolozsvári bírót, a szebeni polgármestert. Mátyás törvényeinek tárgyalásánál Heltai élesen kidomborítja népet védő intézkedéseit. „Mi is a szent királyok nem jobbágyul adtuk a szegény népeket és falukat a városokhoz, hogy a bírák és tanácsosok rabul bírják azokat... Még a nemeseknek is nem adtuk a szegény népet jobbágyul avagy rabul, hanem csak a földet adtuk nékik az ő vitézségekért, hogy majorkodjanak rajta és a szegénység is majorkodjék rajta. És miért, hogy a szegények élik az ő földjüket, azért adót adjanak nékik a király adója mellett és bizonyos napokon is szolgáljanak nékik: és ezért viszontag tartoznak a nemesek véle, hogy gondjukat viseljék és megoltalmazzák őket."

A protestáns irodalom fejedelmi eszményképe ez a király. Nem nehéz felismernünk, hogy a világias vallásosság

---

*) célozott.

szelleme virágzott ki, mint végső eredmény, ebben az eszményképben.

Szkárosi Horvát András politikai lírája.

(1542-től 1549-ig írt, Tállyán volt református pap.)

A társadalmi gondolat terén Szkárosi Horvát András messzebbre ment minden kortársánál. Ő már tudatosan egy társadalmi osztály, a földmíves szegénység történelmi panaszának a kifejezője.

A protestánskor írói a bajok okát hitbeli, s erkölcsi okokban keresték. Teljesen áthatotta őket a nemzeti bűntudat érzése, mely a történelmi csapásokat Isten méltó büntetésének tekintette. Ez a tragikus, ősi emberi félelemérzetekből és a sivár jelen ijesztő képeiből táplálkozó tudat természetesen az Ószövetség haragos és bosszúálló Istenéhez vezette őket. Az újra feltámadt ószövetségi istenarcot Szkárosi Horvát költészete tükrözi a legtisztábban.

Szkárosi az Ószövetségre hivatkozik folytonosan, versei magvát és alapihletét onnan meríti, de beléjük szövi a XVI. század magyar társadalmi életének keserű kritikáját. A vallási gondolat burka alatt társadalmi gondolatok magvai érnek. Az „Átokról" nevezett komor versének ihletét Mózes V-ik könyvének 28-ik részéből merítette, de a haragos Istennel, s annak rettenetes bosszújával való fenyegetést az úri rend ellen irányítja, mert siralom völgyévé s bűn tanyájává tette ezt a földet. Mózes átkának erkölcsi bátorsága vezette őt a magyar szociális átok erkölcsi bátorságához.

Már Szilády Áron észrevette, hogy az 1514-ik évi parasztlázadás milyen komoly hatást gyakorolt a század irodalmára. „Mindenkiben a szegény földmívelő ellenségét látja

(t. i. Szkárosi), s egy új Dózsa György mellett hihetően vállalkozott volna Mészáros Lőrincz szerepére." A humanizmus mellett e nagy társadalmi esemény még eleven emléke szinezte legerősebben a XVI-ik század társadalomszemléletét.

XVI-ik századtól kezdve „bujdosásairól" beszél és panaszkodik mindenki. Ez volt az ószövetségi sorsérzésnek megfelelő magyar életforma. Az összezilált és folytonosan kavargó, martalék sorsra jutott országban a magyar „hívők" nem építhettek maguknak „házat" s az utakkal örökre eljegyezték magukat. A sors elhelyezetlensége s imbolygása nyomában a választottak Hungária bolygói lettek e hazában, s túl e hazán. A bujdosás sorsa a későbbi századokban még jobban megnőtt, még dúsabb érzelmi és szellemi tartalmat kapott. Szkárosi a bujdosásnak is társadalmi okát adja:

„Nem tudjuk immár mely felé hajoljunk
Urak, miattatok mind bolygóban vagyunk,
Kegyetlenségtektől, mert oly igen félünk,
Semmi segitséget bennetek nem értünk."

Az írás az ő szemében már prófécia, Isten üzenete:

„Nem mondhatjátok, hogy nem tudtátok Isten akaratját
Mert minden pap, deák, gyermek, hegedős nagy nyilván [kiáltják,
Ám meglátjátok miként várjátok az itélet napját."

Hangja: harcos, humoros, szatírikus, jóízzel feleselő, prófétikus-fenyegető, átkozó, feddő, puritán hang. Tulajdonképen egyetlen nagy szociális feddőéneket írt folytonosan. Megtámadja a fejedelmeket:

„Romlásainknak egyik oka fejedelmek vattok.
Nagy ohajtván*) mindez ország panaszol reátok,
Kémélletlen, az föld népén csak hatalmaskodtok,
Az Istennek tisztességét nem oltalmazzátok."

Az urakat:

„Oly igen féltek a hús-ételtől, turótól, tikmontól**
És az Istennek szent szerzetitől, a házas papoktól
Semmit sem féltek a részegségtől, az paráznaságtól".

A társadalmi bűnök gyüjtőedénye Szkhárosinál a fösvénység volt. A riasztó társadalmi jelenségeket a maguk meztelenségében látta meg és fejezte ki. De a korszellem hatása alatt gyökerüket ő is tisztára erkölcsi okokban kereste. A fösvénység az oka mindennek:

„Fejetlen lábbá az urakat tötted,
Az sok dulásból őket felemelted,
Kegyelmes uraknak őket mind nevezted."

A fösvénység döntötte nyomorúságba a föld népét, hozta a hamis törvényeket és harmincadokat, dézsmát és róvást, az ispánságot és hamis birságot. Minden társadalmi osztály a fösvénység rabja:

„Mert teneked szolgál lám minden mesterség
Kalmárság, komplárság, minden szekeresség,
Vargaság, molnárság, hopp, mely szép tisztesség"

*) sóhajtván
** tojástól.

Az áldozat egyedül a föld népe:

„Néked fáradoznak mind a szegény szántók
Nagy éhen szomjan tereád kiáltók
Neked verejteznek a szegény kapások,
Tebenned fázódnak az szomju halászok,
Neked sütközödnek az futó vadászok."

Költészetében a nép felel a történelemnek. A népi panaszt harsonázza:

„Ezerötszázban és az negyvenötben,
Az urak valának nagy kegyetlenségben,
És szegény község nagy szertelenségben,
Tállyán az polgárok nagy egyetlenségben".

Verselése kezdetleges, mint a históriás éneké általában, de helyenkint nagy irodalmi hivatásához méltó, tömör, csupaizom nyelvet teremtett, melynek epikai kiszélesedését a következő században egyedül Zrínyi Miklós képviseli:

„Érccé válik fejed felett a szép csillagos ég
Vassá válik talpad alatt az nagy jó zsiros föld
Port, harmatot, aszu hamut eszik az aszuföld,
Megrepedez, ugy panaszol reád az szomju föld."

Szkárosinak sikerült megütnie a magyar politikai líra egyik időtlen alaphangját.

Lásd: Régi Magyar Költők Tárát.

Pesti Györgynek a halálról írt verse példázza igen megmutató módon az idő sietését. Megjelenik nála is a bűnbe esett Ádám, akár a középkori legendában. De a legendában Ádám beáll a nagy folyóba, hogy hullámai mossák ismét tisztára és bűntelenre. Milyen más a XVI. század Ádámja. Kiűzik a paradicsomból:

„Ily mesztelenségébe atyánknak,
Csak egy ködment őreája adának,
Csépet, kapát eleibe rakának,
Hogy nagy kínnal földön munkálkodnának."

A verítékező Ádám nyomdokában a halál ballag s míg él, fejedelmek hatalma alá jut, kik:

„A szegénységet annyira nyuzzátok,
Hogy csak az haját, szakállát hagyjátok."

Kibontakozott a társadalmi látás és Ádámból szegény jobbágyot faragott.

Különösen rokonszenves alakja e kornak Szegedi Kis István. Dalos madárnak nevezik, mert egész keserves, szenvedésektől csorduló életét teleszőtte szelíd dalokkal. Tasnádon volt iskolamester, de Fráter György egyik tisztje megfosztja kétszáz könyvétől, félholtra vereti, azután elűzi. Gyulán, Cegléden, Makón, Temesvárott, Túron, Békésen lelkészkedik, itt Losonczy István egyik alvezére mindenéből kifosztja, alig tudja az életét megmenteni. Laskóra megy, s baranyai szuperintendens lesz. Török rabságba kerül, szörnyű szenvedések érik, majd kiszabadulása után Ráckevére

Néked virágoznak bokrok, szép violák
Folyó vizek, kutak csak néked tisztulnak.
Az jó hamar lovak is csak te benned vigadnak.

Mert fáradság után fejeket, tagokat
Szép harmatos fűvel hizlalod azokat,
Uj erővel épitvén űzéshez inokat.

Sőt még a végbeli jó vitéz katonák,
Az szépszagu mezőt, kik széjjel bejárják,
Most azok is vigadnak, az üdőt mulatják.

Ki szép füven lévén bánik jó lovával,
Ki vigan lakozik vitéz barátjával,
S ki penig* vitéz fegyvert tisztittat csiszárral.

Ujul még a föld is mindenütt tetőled,
Tisztul homályából az ég is tevéled
Minden teremtett állat megindul tebenned.:

Illy jó időt érvén Isten kegyelmébül
Dicsirjük szent nevét fejenkint jó szivbül,
Igyunk, lakjunk, egymással vigan szeretetbül."

Kiben köszöni Cupidonak hozzá való kegyelmét, tudniillik, hogy Coeliát szerelmére felgerjesztette, s keziben adta.

„Kegyelmes szerelem,
Ki illy jót tél velem,
Áldott légyen Te neved

---

* Pedig.

Veszendõ voltomban
Hogy segéllél mostan
Hála legyen tenéked
Kérlek panaszimért
Ki téged gyakran ért
Jódat rólam el ne vedd.

Keserves fájdalmim
Gyötrő gondolatim
Távozzatok el tülem
Kik mind éjjel, nappal,
Csak buval, bánattal
Forgottatok körülem:
Mert megkegyelmezett
Minden jót végezett
Coelia én felőlem.

Ez föld szép virágja
Éltető illatja
Hogyha szivemre hatott:
Miért szomorkodjam
S vigan miért ne lakjam
Mért viselek bánatot?
Hiszem elég eddig
Az még nem voltam vég,
Hadd éljek már jó napot.!

Az ország csillaga,
Szerencsés világa
Hogyha fejemre terjed
Nekem szolgál, fénylik
Más elől eltünik,

Csak egyedül rám gerjed,
Ha mi bút rettegek,
Miért nem örvendek?
Lám nem érzek kint, s terhet.

Ez világ minékünk
Kiben most élünk,
Vendégfogadó házunk,
Kiben ha ma lakunk,
Vagy jót, vagy bút látunk,
De holnap meg kimulunk,
Azért azon legyünk,
Amig tart életünk,
Legyen vig telünk, nyarunk."

Rimay János és a magyar irodalmi tudat.

Balassa Bálint nyelve és verskincse hűséges tanítványra s követőre talált kortársában és barátjában, Rimay Jánosban. Rimay, mint költő, jelentéktelen; egyetlen érdeme, hogy Balassa nagy vívmányát, az öncélú szépséggé érett verset ő is közvetítette a jövő felé. Annál fontosabbak azonban prózai írásai, Rimay képviselte századában a legmagasabbrendű irodalmi tudatot.

Prózájában is az maradandó, ami Balassa Bálintról szól. Rimay Balassa hőségében virágzott ki. Balassa költeményeihez írt előszava vallomás a nemzeti nyelv mérhetetlen irodalmi fontosságáról. Élesen kikel azok ellen, akik a költőnek kéziratban közkézen forgó verseit javítgatják, s így eltorzítják. Idézi Balassa Bálintnak erről panaszkodó levelét. Pálcát tör a szerelmes versek létjogosultsága mellett. A la-

tin költészet is elhalványodnék, ha a szerelmes verseket kitörölnék belőle. Hangsúlyozza, hogy a latin műveltség nem jelenti csupán a hittudományt. A humanista műveltségű ember szavai ezek. S rámutat az uj latinságnak, Dantenak, Petrarcanak s Boccaccionak irodalmi jelentőségére. Érezte, hogy Balassa Bálint világirodalmi méretű dolgot csinált és világirodalmi mértékkel kell mérnünk.

Azt írja Balassáról, hogy „arany irásában nincsen peniszes ón". Balassa: „elméjének bársonyán skárlátszint" szemlélhetünk. S szemrehányással fordul a magyarokhoz, hogy nem bírják saját értékeiket, saját szellemi termésüket megbecsülni. „Neked úgy ajánlom ujobban ez könyvet, Balassa könyvét, vagy itélettel olvasván minden részét, holta után is megbecsüld azt, aki életiben való kis becsületivel ily virágzó éles és tudós elmét viselt előtted s ki nagy hasznodra is tudott volna lenni, ha elméjével te tudhattál volna élni."

Hosszabb költeményt írt, „Az Nagyságos Gyarmathi Balassa Bálintnak Esztergomba való készületiről, menybemeneteléről, megdicsőüléséről". Rimay az első irodalom felett elmélkedő magyar, s elmélkedésének eredményei méltók a magyar irodalomhoz. Sáfárja a multnak, igazolója a porladó, sokat szenvedett és üldözött költőnek.

Tinódi Lantos Sebestyén.

(1505—10 között született, 1556-ban halt meg.)

Tinódi eleven, s vándorló históriás ének volt. A megvetett és csácsogó énekmondók, hegedősök folytatója, csakhogy már teljesen az úri rend számára énekelt. Belenyúlt a magyar történelmi multba, a bibliába, a klasszikus mondákba. Nem naiv énekmondó, ismerte a történetírókat,

komolyan értett a hadviselés módszereihez, mélyen bepillantott a kor politikai szövevényeibe, politikai tudata is magasrendű volt. De legfőbb érdeme, hogy mint vándorénekes bejárta az egész országot, átfogta az egész jelent. Tinódi hivatást viselt a széthullott országban, ő a magyar egység irodalmi képviselője:

„Ti magyarok, jobb ha mind eggyé lésztök
Mint eddig egymást, ne ugy szeressétök
Ugy ad az Isten jó szerencsét tinéktök,
És megszabadítja idegen néptől földetök.

No ha ebben nem akartok elővenni
Ennél inkább kezdötök fogyatkozni,
Két fél között mindenestől elveszni
Mint az két szék között puszta földön maradni."

Históriás énekeinek gyűjteménye a „Cronica, Tinódi Sebestyén szörzése: Első részében János királ halálától fogva ez esztendeig Dunán innet Erdél országgal lött minden hadak veszödelmek, revidedön szép nótákval énökbe vadnak. Más részébe különb időkbe és országokba lött dolgok, Istoriák vannak. Colosvárba 1554 esztendőben". Előszavában megjegyzi, hogy adatait igazmondó, jámbor vitézektől kapta, és „sem adományért sem barátságért sem félelemért hamisat bé nem irtam, az mi keveset irtam, igazat irtam." Igy azután egyik főforrása lett az utána következő történetíróknak.

Zsigmond királyról írt krónikája hű verses kivonata a humanista történetírásnak, a végén azonban érdekes szinfolt következik. Zsigmond meghal, s eltemetik, „nagy sok rendbéli papok és kövérnyaku barátok". De Tinódinak nagy kétségei vannak afelől, hogy vajjon a mennyekbe jutott-e?

„Énekbe hallottam, vagy volt, vagy nem volt,
Tar Lőrinc, hogy pokolba bément volt,
Egy tüzes nyoszolyát ő ott látott volt,
Négy szeginél négy tüzes ember állt volt.

Szózatot ott Tar Lőrincnek adának,
Az nyoszolyát tartják Zsigmond királynak,
Érsek, püspök, két paraszt urak voltanak,
Az négy ember hamis urak voltanak.

Érsek az hamis dézmáért kárhozott
Kancellárius levél-váltságért kárhozott,
A két nemes ur dulásért kárhozott,
Hamis vámszerzésért egyik kárhozott.

Nagy sok csodát Tar Lőrinc látott volt,
Egy tüzes kádferedőt ott látott volt,
Zsigmond császár, hogy benne feredett volt,
Mária király leányával ott forgolódik volt."

Tar Lőrinc elbeszélte látomását Zsigmondnak, aki azt felelte, hogy lesz őnéki arra gondja:

„Mint ő ágyát pokolból kiiktassa,
És hogy menyországba igazgathassa.

Koronának egy kis ágát elrontá,
Tizenhárom várast ő elszakasztá,
Nyolcvanezer forintért zálagasitá,
Budán Szent Zsigmondot avval rakatá.

Belé gazdaságot, papokat szörze,
Jószágot, nagy sokat oda engede,
Szent Zsigmondnak ő azt felnevezteté,
Hanem ha ágyát avval kivethette."

A kétségbeejtő verselés sem töri szét a régi népmonda üdeségét. A felszívott monda ritka szinfolt Tinódi adatokat sorakoztató szürkeségében, hiszen különben költői ereje zenéjében nyilatkozott meg. E monda szelleme ugyanaz, mint Szerémi és Heltai mondáié és meséié. Ahol a népiség benyomul az irodalomba, egyszerre érdekes és dús epikai szinek jelentkeznek.

Tinódi sorsa eléggé sanyarú volt. Ő az első hivatásából élő író, s hogy miképen élt, arra fényt vet „Budai Ali basa históriájá„-nak befejezése:

„Ennek lőn irása, az jó Kolozsvárban,
Tinódi Sebestyén könyvnyomtatásában,
Szerzé nagy buvában egy hideg szobában,
Gyakran fu körmébe, mert nincs pénz tarsolyában."

Sokat átkozta a kulcsárokat és udvarbírákat, akik nem adják meg neki, amit az urak rendeltek. Rossz bort adnak, s lovától megvonják az abrakot.:

„Az boros víz nádat terömt orromban,
Egészségöt nem ad nekem dolgomban,
Kisebbedik gégém az krónikában,
Kiért udvarbirák esnek átkomban."

Katona is volt, egyik karján súlyosan megsebesült. Dohogásaitól eltekintve dicsekvés és panasz nélkül írta be útját s táplálta a „tudós jámborokat" és a „magyar vitézeket".

Irodalom: Szabolcsi Bencze id. művei.

A históriás ének.

A vallásos irodalom a kötelező erkölcsi és társadalmi magatartást jelzi, a históriás ének a kötelező, a szentesített nemzeti és történelmi magatartást oltotta a közösségbe, s a nemzeti hősiesség, a történelmi helytállás példáit szolgáltatta. A műfajokat lehetetlen a XVI-ik század (protestáns kor), s a XVII. század (katolikus reformáció kora) szétválasztása útján szemlélnünk. A históriás ének végigömlik a két századon.

A krónikás jellegű és modorú históriás énekek közül a Névtelen Költő „Cantio de militibus pulchra" (Szép ének a katonákról) c. költeménye a legkimagaslóbb. Meglepő korrajz a végvárak katonaéletéről. Az uralkodók a végtelenül fontos végvárak vitéz magyar katonaságával bántak a legmostohábban. Néha évekig nem kapták zsoldjukat, portyázásból éltek, inkább nyomorogtak. Az ének szerint a véggyulai vitézek is jókora idő óta nem kapták hópénzüket:

„Szolgáinkat csak hazugsággal tartjuk,
Lovainkat zabszalmával hizlaljuk",

Elkeseredésük a kapitány ellen fordul:

„Ha nem adja hópénzünket minekünk,
Mind fejenként kapitányra ökleljünk.
Mert lovastul az fát meg nem ehetjük."

A kapitány fizetés helyett portyázásra küldi a katonákat, egészen Bugacig száguldanak, meg is verik a törököt, de fele magyar a fűbe harap. Visszatérve súlyos szemrehányást tesznek a kapitánynak:

megy. Bedalolta az egész országot bánatos, szelíd hangon, minden megnyilatkozása csupa emberiesség és jóérzés. A század jeremiádjainak zord hangjából közvetlen emberi panaszt teremtett.

Legjelentősebb verse a kétszázéves tragikus menetet siratja, a török rabságba hurcolt magyarok menetét, ő is részt vett benne:

„Jámbor vén népeket ők tisztelni nem tudják.
Az csecsemőket is egy szálnyira sem szánják.
Rettenetességvel, nagy kegyetlenségvel
Őket szablyába hányják.

Tisztességet semmit ők az vénnek nem tesznek,
Az gyermek szülőkön semmit nem könyörülnek,
Sok gyermekágybeli asszonyi állatot
Az lóhátra felvonnak."

A gyermekek hiába kérnek vizet, szomjan pusztulnak. Nyers lóhust kapnak, s a csikók vérét, kancák tejét. Csak a költemény végén tör ki belőle a keserűség, s kéri Istent, hogy „verje torkon őket".

L. Régi Magyar Költők Tárát.

Balassa Bálint.
(1551—1594)

A XVI-ik század e legnagyobb lírai villanásának születési helyét nem tudjuk pontosan. Kékkőn, Dévényben, vagy Zólyomban született. Családi öröksége elsősorban a nyugtalan és vakmerő hevületű vér volt. Emberi természete már korán kalandok után vitte, nagy életizgalmak kellettek neki, a végzet folytonos kihívása és merész harc a végzettel. Beleszületett a reneszánszba, melyet Magyarországon már

csak a lelkek őriztek, mert különben elemi, s vad élet-halálkérdések csatája dúlt.

Vérmérséklete rokon Balassa Menyhártéval, a hirhedt garázda főurával, csak a cél, a gyujtópont volt más, melyben izgalmai összefutottak. S e ponton emelkedett messze osztálya és kora fölé: költő volt, s az élet nagy nyugtalan hullámai neki már kifejezés gyönyörűségéért kellettek. Azért kereste a válságokat, hogy versben, tehát kisugárzásban, kiéneklésben a szellemi Dél édes, tiszta öve alá vezesse. Ő teremtette meg Magyarországon az első igazi lírai életstílust. Az ő sorsa már nem a religióért harcolt, hanem a poézisért. S hány verse, kiszakadó éneke hullhatott szét, veszhetett el, így, a XVI-ik század háborgó, hányatott életében, s Balassa Bálint háborgó, hányatott életében.

Társadalmi szemmel nézve lefelé hulló főúr volt. Gyámja, ki egyúttal nagybátyja is volt, a Ballassák ismert harácsoló ösztönével gondoskodott róla, hogy a lába alól csússzék ki minden, amit könnyelműsége nem emésztett fel. S életének irama egészen más partok felé törekedett, semhogy folytonos anyagi veszteségeit pótolni tudta volna. De kitört, háborgott, csínyeket követett el, s ha kellett kegyetlenkedett is közben. Hiszen az elfojtott és megsebzett hatalomvágy mindíg kegyetlen. A Balassa-vér, igazi főuri vér volt, s a magyar főúr nagy harácsolásai és szerzései mélyén, háborgó küzdelmei közepette mindíg valami elveszített fejedelemséget, hatalmi tudatot keresett. Balassa Bálint azonban e lefelé hullás keserveiben, megaláztatásaiban, kilengéseiben és csalódásaiban kitermelte bévülről az ellenmérget: a költészetet, az „elsőség“ új értelemben vett „jóságát“, az élet és a hatalom magasabb értelmét.

Útja szülőföldjétől az Oceánumig ívelt és hullott vissza a hazai halálba. De ebből az életútból már költészet lett. Előtte

csak lírai villanásokat láttunk, lírai alaphangokat hallottunk. Balassa Bálint azonban már lírai világot teremtett a XVI-ik század magyar érzelmi világából. Nem zárkózott be azonban a magyar életbe, a XVI-ik század magyar műveltsége különben is meleg s boldog frigyet kötött a európai műveltséggel. Kevés ennyire európai, s ugyanakkor ennyire befelé forduló korszaka van a magyar irodalomnak. Balassában is jó talajra találtak az újkor határán ujjászülető európai irodalom hullámai, renesszánsz, a humanizmus üzenetei, de egészen sajátságos ujjászületés is történt benne: a magyar katonalélek, katonasors tisztult szellemmé. A magyar katona érzelmi életét ő fejezte ki először. Az ő Istene valóban „roppant seregeknek győzhetetlen Istene" volt. Igy fohászkodik hozzá:

„Te vagy szál kópiám,
Te vagy éles szablyám
Jó lovam hamarsága,
Elmémnek vezére,
Karjaim ereje,
S szivemnek bátorsága:
Bizván szent nevedbe
Megyek örvendezve,
Bátran káromlóidra.
Hogy vidám orcával,
Szép hálaadással
Én felmagasztaljalak
Ez széles világnak
Téged hadnagyomnak
Örömmel kiáltsalak,
Vérrel festett szablyát,
Kit adsz olyanoknak,
Kik zászlód alatt járnak."

S ez a nyugtalan, száguldozó katonalélek szinezte legerőteljesebben tájélményeit is. Ott tükröződnek verseiben mindama tájak, melyek között élete elviharzott: a nagyszombati országút, melyen fiatal derűvel mulatozni vágtatott, erdélyi havasok alja, amerre „jó hamar lovakat és fölovakat" vásárolt, „bujdosásának" tája: Lengyelország, az Oceánum partja, ahol tiszta nagy ihletek köszöntöttek reá, a bécsi ucca s a kis Zsuzsannával töltött emlékezetes óra. De mindenek felett élt benne a pünkösdi mező: a vitézi élet tája, ahol halált lehet adni, s kapni. A boldog tavaszi kép, melyet csak vak, száguldó harcok után lehet ennyire szépnek és élőnek látni, mikor a megpihenő emberbe jóleső kortyokban visszacsordul a béke édes íze.

Mikor bujdosásnak indult, s búcsút vett mindentől és mindenkitől, akiket szeretett, legutoljára az „angyalképet mutató szép szüzeknek" intett, azt kivánta, hogy az „Isten és a jó szerelem" maradjon vélük. A szerelmes Balassa Bálint hangja ez, kinek mégis mindenen túl az asszony volt a legnagyobb élménye. A szerelem nemcsak eredményes és eredménytelen epekedés, s az udvari „galantéria" lírai kifejezése volt nála. Az asszony elérhetetlen magasságot is jelentett neki, szinte a Boldogasszony vízióját. Losonczy Anna volt az ő elérhetetlen igazi asszonya. Az elérhetetlen testből, Losonczy Annából, elérhetetlen eszményt csinált, folytonosan feléje sietett és köréje kristályosodott életének jobbik fele. Az „ország csillagának" s a csillagok rokonának vallja „az asszonyt":

„Jó és nagy szép voltát,
Áldott Juliának
Ha ki tudni akarod:
Égi planétáknak gondold ő mivoltát.
S azonnal megtudhatod

Mert rajta látszanak,
Erei azoknak
Kikről arányoztatott."

A szerelmes Balassa ihlete a költői kifejezés minden húrját megborzolta, megzendítette. Egyik verse a tánc mámorát és a mámorban szinte látomássá tisztuló szépséget leheli ilyen párafinom képekben:

„Tagjaidnak hordozása
Mint vizeknek szép folyása
Csöndes elmulása.

Kézhez magad szép adása,
Nyárban, mint szőlő nyilása,
Nekiujulása.

Oly kedves vagy mindenekben
Mint narancs is idejében
A te kebeledben."

Gyakran szinte tobzódott a jelzőkben, a képekben:

„Fényes haja
Nap csillaga
Vagy sárarany sárgája."

Máskor egyszerű, tiszta képeket merített: Anna olyan fehér, hogy nem ér fel vele sem „a szép tej", sem a „gyolcs", „kit nem fogott füst."

Azt írja egyik versében, a „Darvaknak szóló énekben" hogy szerelmese miatt visel szivében „szörnyű kínt", ez közhely lenne, de hozzáteszi, hogy ruhájában pedig „sötét szint". Másik versét így fejezi be:

„Szerzém ez nyolc verset, víg és szabad elmével,
Gyűlésbe indulván jó ruhás legényekkel
Vitézi ifjakkal
Nem kehegő vénekkel."

Ezek nem díszítő jelzők, hanem az élet friss és hervadhatatlan ízei. A katonanyelvnek, tehát a nép nyelvének egész frissességét beolvasztotta költészetébe.

S ebből az istenáldotta, sorsverte költőből szinte kitagadott vitéz lett. Bécs nem akart és nem mert komolyabb hivatalt rábizni, még egy jobb várkapitányságot sem, alárendelt állást pedig ő nem vállalt. „Az hibei bíróságot vegyem-e fel?" — írja keserűen egyik levelében öccsének. „Én az vén cigányként csak cseréléssel élek ezután, mert látom, hogy a jó királynak nem kellek..." Bizony csiszárkodott, borral kereskedett, „bujdosott" az országban, s azon is túl. De önérzete és öntudata sohasem halványodott el, hiába lett „község csudája", rágalmazott és üldözött költő, koldus vitéz és főúr. E belső töretlenség már a költő töretlen ereje.

Balassában már a magyar költő szükségszerű belső összetettsége élt: a katona nemesedett benne szellemmé, tehát századok élménytömege szabadult fel. Ugyanakkor azonban élő szerves sejtje volt az európai kultúrának, s nemcsak a nyugateurópai műveltség táplálta, hanem a magyar, lengyel, horvát, török, tehát a keleteurópai őskultúra, nótakincs. Amit a világirodalomból merített, azt is áthatotta a maga ízeivel:

„Török szép versekből
Szerelmese felől
Csak nemrégen forditá,
Igéről-igére
Nem szinte teheté
De hertelen jobbitá."

E „hertelenség" a saját felcsapó ihlete, mely lendületet, többletet, új szint, új arcot adott az átdolgozásnak. Balassa „jobbított", egy magasabbrendű egyéniség tüzében edzette minden élményét, irodalmi élményeit is. Rokona volt ebben jóval később Csokonai Vitéz Mihály, kinek minden fordítása több az eredetinél, s így az átdolgozás szinte az eredetiség igényét követelheti.

A katona vad, száguldó és felelőtlen életét élte, kalandozott s kalandjaiban nem volt válogatós. De ugyanakkor állandó bűnbánat tört elő lelkében, szégyenlette gáttatlan életét:

„Könyörgök, nekem is hogy légy már vezérem,
Mert im bujdosni űz nagy bu és szemérem.
Én Istenem! ebben ne vesszen el vérem,
Őrizz meg gonosztól, felségedet kérem."

A „bujdosás", mely Balassa Menyhártnál még esküszegés, harácsolás és útszéli les volt, Bálintnál már „új élet" keresése lett, s „szemérme" erkölcsi nyugtalanság lett: folyton kiújuló párbeszéd a végokkal. Istenélménye egyik „bujdosása" közben virult ki legtisztábban, Lengyelországban:

„A tenger partján,
Oceánum mellett,
Kilencvenegyet
Mikor jegyzettek
Másfél ezer felett."

Egyik verstöredéke szerint, a szociális érzés is feltámadt benne:

„Szegénység nyuzását,
Egymás vérszopását
Mindenitek elhagyja:
Isten hatalmával
Inkább, hogy sem mással
Könnyebb hadat birnia."

Évről-évre fogyott nagy fiatal kedve, mely elfelejttette vele a reá nehezedő szegénységet, s vígan ragadta kalandok, bujdosások, új állomások felé. Mikor már minden beborult felette, a vitézi halált kereste. Odatért, ahonnét elindult: a végekre, a katonasorba. A halált meg is találta Esztergom ostrománál, Esztergom falai alatt. Ágyúgolyó sebezte meg mindkét lábát. A hadiborbély műtétet végzett rajta, s közben Balassa erős szívvel és tiszta lélekkel Vergiliust idézte. Holttestét Hibbére szállították, s apja mellett temették el. Népszerűségére jellemző, hogy halálát egész sereg költemény siratja s költeményei csaknem két századon keresztül táplálták a magyar lírát.

Életrajzi adataira és a Balassa szövegek kritikájára nézve lásd: Dézsi Lajos Balassa-kiadását.

Balassa Bálint verseiből.

Borivóknak való.

„Áldott szép pünkösdnek gyönyörű ideje
Mindent egészséggel látogató ege
Hosszu uton járókat könnyebbitő szele.

Te nyitod meg rózsákat illatozásra
Néma fülemile torkát kiáltásra,
Fákat is te öltöztetsz sokszinű ruhákba.

„Igen örülsz Te a gazdag prédának,
De nem szánod sok jó vitéz halálát
Ha mindnyájan mi oda vesztünk volna,
Csak tenéked gazdag prédát hozhatnánk."

A históriás énekek szokott krónikás egyhangúsága helyett mély bepillantást nyujt a végvári élet társadalmi mélységeibe.

A hősi, lírától piruló históriás ének legszebb példája Ködi Farkas János éneke „Kádár István emlékezetéről."

„Szörnyű nagy romlásra készült Pannonia.
Kinek, mint tengernek megáradott habja
Sok búnak, bánatnak környülvett nagy árja,
Mert a vitézeknek esett ma egy hija."

Tragikus hullámzás már a költemény kezdete, s egész folyása; az esemény megduzzad, hogy méltó kerete lehessen a hős önkéntes és ünnepélyes önfeláldozásának:

„Fölemelé Kádár szemeit az égre,
Mondván: Uram Jézus, légy segitségemre,
Nosza jó katonák harcoljunk két kézre,
Mert nem látok embert jönni segítségre.

A zászlótartónak felszóval kiálta:
Vidd el fiam, vidd el a zászlót más útra!
Hogy el ne vesszen, mind Urunk kevés hada,
Mert Magyarországért meghalok én még ma."

E két század legnagyobb belső eredménye, hogy az élet minden vonatkozásában hitvallássá érik. A hős bévül viseli Krisztust és élete csúcspontján életével s vérével valósítja meg Krisztus önfeláldozását. S megindul a halál előtti nagy vallomások, a legtisztább emberi kinyilatkoztatások folyama. Megszületik az etikai hős, aki Zrínyi Miklósnak szigetvári hősében éri el csúcspontját, amint a hősi ének is benne forr és árad nagy művé, összefoglaló műremekké.

A széphistória.

A széphistória útja ott kezdődik, ahol a „történelem" körvonalait elnyomja a kaland gyönyörűsége. Bankó leánya megtréfálja a királyt, miközben menekül, a hajóról szép almáit mutogatja az üldözők felé. A magyar széphistória két csúcsa: Ilosvai Selymes Péter Toldija s Gyergyai Albert Árgirus királyfia.

Ilosvai Selymes Péter a históriás ének egyhangu sodrából emelkedett ki. Nevét „Az hires neves Tholdi Miklósnak jeles cselekedeteiről és bajnokságáról való história" (1574) tartotta fenn. Históriáját „történeti éneknek" tekintették, s történeti alapjait kutatták. Kiderült, hogy Toldi Miklós valóban élt, szép hivatalokat viselt Nagy Lajos korában, de éppen a történeti valóság Toldija sehogysem egyeztethető össze Ilosvai hősével. A magyarázat nagyon egyszerű: Ilosvai széphistóriát írt, s hőse nem a történeti valóságot tükrözi, hanem a költő jogán s a mesélő nép jogán keletkezett. A Toldi „ősalakja" is már költői alkotás.

Sok vita folyt arról is, vajjon a Toldi anyaga történeti tények lecsapódása, ősi magyar mitológiai elemek napszínre bukkanása, népmondák összefutása, vagy pedig idegen hatá-

sok egybeötvözése? Legvalószínűbb, hogy a hős bölcsőjénél mindezek az elemek ott állottak. Toldi Miklós egy vagy több cselekedete útján bejutott a mondák világába, „tovább élt" s „új élete" folyamán egyre több és több vonatkozás tapadt hozzá. Valószínű, hogy Ilosvai ezt az anyagot még kiegészítette.

Toldi Miklós elsősorban a határtalan férfierő hőse. Valóságos erőimádat vonul végig a költeményen, nem csoda, hogy egyes kutatói ujgur hitregékkel hozták kapcsolatba. Az erő mindent igazoló jogát és szépségét érezzük folyton Ilosvai kemény, többnyire nehézkes soraiban. „Erős vastag gyermek, Toldi kicsi korában". Malomköveket emelget, vendégoldallal mutatja meg a Budára vezető utat, rudat hány, bikát fékez, óriási kondérokat könnyű szerrel cipel. Nagyfaluban hal meg:

„Ott vagyon mostan is Miklós feje csontja,
Szertelen temérdek agya-kaponyája:
Még most is ott vagyon nagy öklelő fája
Hires ez világon szive bátorsága."

Ilosvai nem a megszépített hőst adja. Inkább a kósza beszédekből alakult hagyomány hősét: a katonát és kalandort, erényeivel és félrecsúszásaival, „szertelen temérdek" cselekedeteivel, s kacagtató naivságaival. Hirtelen indulatú ember, s indulatában gyilkol is. Csúful megtréfálja őt az özvegyasszony, akibe szerelmes. Egyszer sirrablásra is vállalkozik. Csupa nyershagyomány ez, illetve naivul kiszinezett hagyomány. Ilosvai Toldija nem megszépített nemzeti költemény, mert Ilosvai igazi „népköltő". De más rétegek is élnek ebben a költeményben. Miklós hangja néha a lázadó köz-

nemes beszéde. Mikor az apródok kicsúfolják, megöl közülük néhányat, azután a királyra mordul:

„Király ha nem nézném vitézi voltomat,
Majd fejedhez verném hét tollu botomat,
Másszor megfeddenéd apró kölykeidet,
Hogy meg ne csufolnák vitéz, vén fejemet."

S van a költeményben líra is, az öreg, félretolt Toldi magányos beszéde szakállával, ez már egyéni, költői hang, Ilosvai ihletének felcsillanása.:

„Lám akkoron szintén Kassa városában
Tholdi Miklós vala egy szép, palotában,
Széllelvigyáz vala világos ablakban,
Igyen dörgölődik, feddődik ő magában:

Oh én vén szakálom, hivatlan vendégem!
Budára hivatott mostan király éngem,
Az ifju vitézek megcsufolnak éngem,
Király parancsolta, fel kell mennem énnékem.

De ha megállandod ott az te bosszudat,
És megtanitandod most serdült ifjakat,
Gyönggyel megfüzetlek, mint jó szakálomat:
De ha nagy szégyenbe hozod ténnen magadat:

Szálonként tégedet én el-ki szaggatlak,
Város piacára, szemétre hihánlak:
De ha megmutatod magad az ifjaknak,
Gyöngyben és aranyban téged befoglaltatlak."

A másik kiemelkedő széphistória* Gyergyai Alberté, s „Egy Árgirus nevü királyfiúról és egy tündér szűz leányról" szól. A história elején altató szél fuj: a mese bűbájos szele, mely átalakítja a világképet. A „szép", a „csodálatos", a „titokzatos" világa következik. A titokzatos fa éjjel aranyalmákat terem, melyek reggelre eltünnek. A király a jövendőmondótól kér tanácsot a nagy feladatra, a csodálatos gyümölcs megszerzésére. Az ősi mesehagyomány szerint ki is vállalkozhatik erre, mint a kis királyfiú? Gyergyai Albert természetesen választékos ruhába öltözteti a mesehőst:

„Szép egyenes teste az ifjunak vala,
Idejének szintén virágjában vala,
Urfi módra termett vitézi járása,
Minden dolgaiban tökéletes vala.

Nem felette karcsu, közép ember vala,
És kiterjedt feje, s szép sima homloka,
Két fekete szeme és piros orcája,
Tekintetreméltó kivánatos vala."

A leány is igazi reneszánsz-virág.:

„Aranyszinű haja földig terjed vala,
Étszaka igen is úgyan fénylik vala:
Nyoszolyája részét árnyékával tartja,
Fénylik gyenge testén testszinű ruhája.

Termete szép karcsu, magas állapatja,
Gyenge, ékes, lassu, zengedező szava,
Fejér az ő teste, mint hattyunak tolla,
Istenasszony módra termett ábrázatja."

---

* A költemény legrégibb töredékes másolatai 1600 tájáról valók.

S jön a mese örök átlényegülése: a hattyúból tündérleány lesz. Az egész esemény a mese két életelvének, a jónak és rossznak, a szépnek és rútnak örök harca, s e két életelv immár határtalan kivirágzása. Árgirus királyfinak bujdosnia kell a leányért, ismét „bujdosás", de most esztétikai értelmet kap: a szerelem kertjébe vezet. Tiszta reneszánsz kép ez is: tele virágokkal, pázsitokkal, fákkal s szerelemre hívó nyoszolyákkal. Közepén a szerelem temploma, körülötte az egetföldet vivó szerelem ünnepe.

A protestáns kor drámája.

A protestáns korban komoly magaslatra ért a magyar dráma is. Bornemisza kezdeményezése később az iskoladrámákban nyert szülőjéhez nem méltó folytatást. De mellette két úton folyt a drámai törekvések tapogatózása: egyik a társadalmi kritika, a társadalmi dráma útja, másik a kor legfőbb szellemi izgalmának, a hitvitának dramatizálása. A hitvitáknak a formájuk is drámai volt, s folyásuk tele volt drámai fordulattal és ingerrel. A protestáns írókban ezért korán ébredezni kezdett a drámai műforma tudata. Sztárai Mihálytól, a híres zsoltárfordító és hitvitázó paptól két hitvitázó párbeszéd maradt, tele nyelvbéli jóizzel, de legfeljebb kezdetleges drámai csíráknak tekinthetjük őket. Nagy jelentőségük, hogy a nép jelenik meg bennük, a nép beszél, itél, s győz. Komoly fejlődési lépés a „Debrecennek Blandrata György és Dávid Ferenc által való unitária hitre tért históriája", más néven „Debreceni Disputa" 1570-ből.

A „Debreceni Dispután" meglátszik, hogy az unitárizmus méhéből jött. Bizonyos unitárius átszellemültség lengi be, s finomabb, szellemes irónia. Arról szól, hogy az unitáriu-

sok miképen győzik le a vita során „Péter pápát", Méliuszt. Méliusz szatirikus jellemzése mesteri; irodalmunk első teljes, nagy szatírikus jellemrajzai közé tartozik. Igy elmélkedik a dráma elején „Péter pápa": „Óh boldogságos Szent Háromság a te szent fiadért hála légyen neked, hogy engemet szegény nyavalyás bűnöst, ilyen igen jó szerencsével szerettél, ez világon gazdagsággal látogattál. Bővölködöm mindennel, és miképen a szép halacska mily nagy gyönyörűségben él, itt e világon, én is azonképen élek. Hires nevem olyan nagy van, hogy majd ama bölcs Alexandernak se volt nagyobb. Bizonyára ha az állapotomat tekintem, akármely királynál is boldogabb vagyok, mert neki az országra gondja vagyon, hadra gondja vagyon, énnékem semmi afféle gondom nincsen. Szólok, beszélek valamit vasárnap a vak parasztságnak, s hetedszaka osztán csak nyugszom. Feleségem szép gyenge vagyon, gyermekeim is szépek vagynak, élek mint az ur. De majd kimegyek a kertbe, onnét osztán a halas tóhoz ballagok mig az ebédet készíti a szakács."

A hitvitába itt is élénken beleszól a nép. Az izgatott nép, szociális nyugtalansága vallásos nyugtalanságba csap át. „Ugy fut a sok parasztság rám" — panaszkodik a református pap — „hogy egymást éri és azt kérdik, hol van a Szentháromság a Bibliában?" A magyar könyvkiadás máris elvégezte munkáját, a harcos protestántizmus népi iránya nemkülönben: a nép olvas és okoskodik. Erre mondja Péter pápa: „Mit tudtam belé, hogy ez következik belőle?" A közösség e belső átalakulását egyedül a hitvitázó drámák tükrözik. E dráma legnagyobb értéke a nyelve. Az élőbeszéd közvetlen, meleg ereje izzik benne. Tiszta drámai nyelvvé forrott a prédikáció elejétől fogva drámai hatásokra törekvő beszédmódja.

S igen érdekes, hogy a protestántizmus „szabadságának"

merészségét ebben a darabban már az unitárizmus veszi át. Ugyanazokat a vádakat szegezi a kálvinizmus ellen, melyeket valaha a kálvinizmus szegezett a katolicizmus ellen. Így szól vita közben Cál bíró: „Nem olyanok voltak a hitető csalárdok (t. i. Méliuszék) mint a régi pápisták".

Szépen példázza ez a darab azt is, hogy a vallásos küzdelmek közepette egyre jobban fejlődő és érlelődő szatirikus látás miként vezeti az írót a tökéletesebb emberábrázolás felé. A kérlelhetetlen indulatok lírai kitörései helyébe lassankint finomabb humorral oldott szatíra, s ezáltal magasabbrendű emberábrázolás lép.

A protestáns kor drámai csúcsa a „Comedia Balassi Menyhárt árultatásáról, mellyel elszakad az Magyarországi második választott János királytul"*. Névtelen unitárius szerző műve, 1569-ből. Már az első felvonás végzetes magyar szakadékról tudósít. Már csak két állásfoglalás létezik Magyarországon: a szellemi birodalom hívőinek egyarcú hűsége, s a hitekkel való kereskedelem, a császár-király, Erdély s a török között alkuvó urak romboló üzletei. Balassi így fejezi ki „hitvallását": „Az nagy Istenre mondom, hogy soha semmihez olyan kész nem vagyok, mint ehez, mert nagy jó és hasznos kereskedésnek esmertem az hittel való kereskedést mindenkor, kihez az több kereskedések, mind semminek tetszenek, kit én meg is próbáltam, mert én tolvajlottam is, bort is árultattam, szilvát, dinnyét, ugorkát és egyebeket sokat, posztót, gyolcsot és egyéb kalmárárut is bóttal tartottam, bőrgyüjtő is, timár is voltam, az arany cémentet is megizelítettem vala: in summa mind semmi az többi az egy hittel

---

* János Zsigmondtól.

való kereskedéshez képest, mert csak ezzel találtam mindenemet, Szakmárt, Bányát, Detrekőt."

Egyre nőnek a harácsoló alak „méretei", nem is Balassi Menyhártról van szó itten, hanem a „kiskirály" időtlen arcáról. „Alföldi királynak" is mondja magát Menyhárt ur. Kereskedik a hitekkel, „megtér", s gyónni megy az esztergomi érsekhez. E gyónás a XVI-ik század legkülönb jellemrajza: „Még gyermek valék, hogy egy gazdám házának az padlását belől az szobából hosszu fúróval megfurtam vala éjjel, és minden zabja alá futott vala rajta. Az gazdámat ugy loptam vala meg. Ugyanakkor az szentegyházat is feltörtem vala és az monstrantiájából az szakramentumot kiráztam vala és a monstrantiát elloptam vala. Még anyám méhében és azután is gyermekkoromban szerettem én az ezüstöt és az aranyat, anyámat vén korában, özvegy voltában minden marhájából kitolvajlám és fosztám, ki miatt bánatjában megbolondula és megnyomorodván más ember házában hala meg. Mikor Gyarmatban lakom vala, akkor Mátyus földjét mind elpusztitám, Lévából elrablám és elfosztám a népet, ismernek vala az szombati áros népek is, főképen a Bars és Nyitra vármegyei nemes népek, kiket rabbaimmá töttem vala . . . Immár most búdosásomat számlálom elő. Hogy Ferdinándus császár kivere országából latorságomért, Fráter Györgyhöz bujdosám, ki Diódot és Létát ottan ajándékon megadá, és nagy erős hitre megesküszöm neki és hitlevelet vőn tőlem, de ott nem maradék sokáig, mert királyné asszony szolgája lők . . . Hogy megbékéllék királyné asszony Fráter Gyerggyel, kinek is az asszonynak erős hittel megesküdtem vala és levelet is adtam róla, ismét királyné asszonyt elhagyám és Fráter Gyergyhez állék. Én a hitet mindenkor annyira böcsültem, amennyire látom, hogy hasam és erszényem teljesedhessék belőle, annak kívüle énnekem sem hitem, sem Istenem." El-

mondja, hogy egyszer levágta összeesküvő társait, nehogy elárulják őt „és alföldi király valék, de ez a lelkiismeret mind furdala, hogy soha nem nyughatám. Ugy tetszett mintha éjjel-nappal a földből, mikor ettem, ittam, aludtam és egyebet is miveltem, reám tátva szájukat, kiáltottak volna az én társaim". Nyers lélektani vonások, „adatok" ezek, melyekből nagy magyar dráma nőhetett volna.

E „komédia" már teljesen kiszakad a vallásos gondolat köréből, kegyetlen szatírát nyujt és a társadalmi gondolat szinte brutálisan jelentkezik benne. Már társadalmi mértékkel méri a vallást is, s azt hirdeti, hogy a főrangúak kezében „kereskedelem" lett belőle, gazdasági eszköz. Balassi Menyhárt a XVI-ik század tipikus zavarosban halászó főura volt, nyers, kegyetlen, kapzsi és kiméletlen. De alakjában a Névtelen Szerző századok szociális keserűségét és tapasztalatait sűrítette össze. A művész szintétikus látásával dolgozott. Balassi Menyhárt a magyar birodalmi gondolat egységét darabokra tépő oligarha. S az író jelzi is, hogy egy életforma tragikus folytatódásáról van szó. Tamás deák oktatni próbálja Menyhárt ur fiát, Boldizsárt: „egy Barbarus vagy mind természetbe és erkölcsbe .... Te az apád természetit, kiben születtél és felnevelkedtél, nemcsak megtartod, hanem amint látom öregbited". Majd hozzá teszi: „az Ur mondása szerint: Én Ur meglátogatom atyáknak álnokságokat fiakon harmad-negyed iziglen" ... Ugyancsak hiába prédikál, mert Boldizsár úrfi igy mutatkozik be: „Hozzák ki a paripát, mind megjárom a bokrokat, völgyeket és leshelyeket, erdőket, utakat, ahol áros embereket, kik morvaiak és bécsiek lesznek, megleshetjük őket .... ha az Isten a sok bestye békességet elveszejtené és amaz arany időt elhozná, akit atyámtól sokszor hallottam, hogy könnyühullajtással óhajtott,

arany időnek nevezvén és híván a háboruságnak idejét, kiben ő sok aranyat gyűjthet vala."

Balassi Menyhárt komédiája még nem dráma. Az elnyomott és elnyomó rétegek küzdelmét szeretné ábrázolni, de éppen e küzdelem maradt ki belőle. Az író csak az egyik oldal alakjait bírta megteremteni: az elnyomókat, s a közelükben élő, tőlük függő és ezért szintén és szükségképen romlott „középréteget". A másik oldal, az elnyomottak élete, csak mint visszaverődés szerepel. De amit megcsinált az esedékes drámából, abban remekel. Eleven életdarabok fogóznak egymásba, az egyénekből a kor nagy folyama ömlik. Méltó folytatása századokig késett.

Károlyi Gáspár.
(1529—1592)

Két könyvvel írta be nevét a magyar irodalomtörténetbe. Az egyik: „Két könyv minden országnak és királyoknak jó és gonosz szerencséjének okairul és micsoda jelenségekből esmérhetjük meg, hogy az Istennek itéleti közel vagyon." „Döbröcönben" jelent meg jóval nagy műve: a Magyar Biblia (1590) előtt.

Első műve fölveti a nagy vádat, hogy mik is a magyar romlás okai? „Miképen az Esdrás pap az Istennek népének papja, Babyloniában sirván nyughatatlankodik és búslakodik, tudakozván magában mi legyen oka, hogy a zsidó ország szerencsétlenség alá vettetött és az asszíriai birodalomtul olyan igen megrontatott: azonképen mostan sokan busonganak és gondolkodnak, tudakozván magokban, mi legyen az oka, hogy az mi nyomorult országunk és nemzetségünk ilyen szerencsétlen és az pogány töröktől ilyen igen

megrontatott és pusztíttatott, kik az Istent nem esmérik, és nem hivják segitségül". S megcsinálja a bibliai történethez a magyar párhuzamot: „Mert mint a zsidók ellen, azonképen mi ellenünk az Isten fegyverközett fel és vonta ránk az ő kézivét, ő eresztette ránk az ő fegyverét, ő támasztotta reánk az constantinápolbeli török császárt... Mert Istennek indítása nélkül még csak szivébe is nem jőne az török császárnak, hogy Magyarországot rontassa, ha az Isten nem inditaná az ő szivét." E komor bűntudatot Károlyi átfogó történelemszemléletté szélesíti. Isten sujtó kezének nemcsak a bálványimádás, a szociális bűnök, a részegség és a tobzódás az oka, hanem az is, hogy királyaink nem tudták, nem akarták Isten országát megalapítani a Duna-Tisza táján. Mikor a királyt koronázzák, kezébe kellene adni a bibliát, „hogy azt olvasná mindenkor, asszerint élne mind ő maga, mind pedig az népet az mellé hódittatná". A bibliából fejti ki az igaz uralkodó jó uralkodásának alapelveit, mert Magyarország nem Isten országa, de azzá kell lennie. Bűntudatának és történelemszemléletének nincsen még felekezeti éle. Magyari István prédikátor „Az országban való sok romlásoknak okairól" c. könyvében az egész vádat a katolikusok ellen fordítja, s őket teszi felelőssé a török előretöréséért, az ország pusztulásáért. Zrínyi pedig ebből a nemzeti bűntudatból sarjaztatja nagy eposzát. Károlyiban éppen olyan elevenen élt a magyar egység végső szükségének tudata, mint Zrínyiben. A fejedelemnek joga és kötelessége, hogy az egyenetlenkedőket fegyverrel is kiirtsa.

Tanitásának fundamentumát így foglalja össze:

Első:

„Valamely ország és nemzetség teneked (t. i. Istennek) nem szolgál, el kell annak veszni.

Másod:

Csókoljátok az Istennek fiát, hogy az ő haragja fel ne gerjedjen és elvesszetek. Mert hamar felgerjed az ő haragja. Bódogok kik őbenne biznak.

Harmad:

Ime az Istennek szemei vagynak az bűnös országon, hogy elterölje azt ez földről.

Negyed:

Keressétek az Istennek országát és az ő igazságát és mindenek megadatnak néktek."

Ő fordította hosszú éveken át „az örök életnek beszédét": a Szentírást. Bibliájának nyelve kemény költőanyag, melyet a protestántizmus, a vallási forradalom, öntalajából nevelt. Tele van magyar jóízzel és latinos mondatszerkezettel. A fordítást nem végezhette századjának lázadó, gyönyörű, forradalmi nyelvén. Súlyossá, kőkeménnyé kellett forrasztani a kifejezés módját. Másrészt pedig a „latinság", a humanista kultúra s véle együtt a latin nyelv is még egészen szerves része volt műveltségünknek. A latinosság nála a törvényt, a rendet, a kimért ünnepélyességet, a végső igazságokhoz illő méltóságot jelentette. A magyar kultúrának éppenúgy nevelődajkája volt a latinság, mint Károlyi Gáspárnak. S a Szentírás lefordítására ő volt a legalkalmasabb, ki bizonyos fölénnyel nézte a vallási harcok világát, magasságokhoz szoktatta szemét, az idő harcait távlatokba emelte s az Isten országát akarta meghonosítani a földi téreken. Nyelve és hangja a protestáns kifejezésmód uralkodó íze lett századok számára.

A katholikus reformáció kora.

A XVII.-ik század egyik csillaga a katholikus reformáció. Művét Pázmány nagy nevével szokták összekötni s a katholikus reformáció sikere szempontjából kétségbevonhatatlanok Pázmány személyiségének rendkívüli értékei. Azonban nem szabad megfeledkeznünk arról a hatalmas változásról sem, mely a lelkekben ment végbe. A XVI-ik század szellemi forradalom volt, csupa merészség és előretörés. A XVII-ik században azonban nagyjából megtorpant ez a lendület, legalább is a vallási élet terén (tehát a szellemi életnek még mindig a központjában, így történt a dolog), s a haladás feszítő ereje más területre csapott át. A XVII-ik század vallási helyzetképe: katolicizmus visszahódító hadjárata (Pázmány) s a protestáns forradalom lezárása és rendszerezése (Geleji Katona István).

A lelkek nagy fordulatáról Veresmarti Mihály protestáns lelkész megtérésének históriája tudósít leghivebben. „Csuda fene ember volt" s egy öregasszony sem végezhette tőle békében imáját a szentegyház előtt. S igen érdekes, hogy legelőször a középkor misztikus, költői, gazdag világának a visszacsillámlása okoz belső fordulatot az életében. A legendák, a hagyományok, a már-már eltemetettnek tetsző középkori izgalmak találnak hálás talajra benne. Mátyusföldön lelkészkedik, csupa katholikus község fekszik körülötte, s Forgách Ferenc nyitrai püspök fogságba veti. A fogságban katholikus könyveket kap, olvasni kezdi őket és egyszerre megnő benne a tekintélytisztelet. Luther és Kálvin az ujítók elemi hatásával dolgoztak és hódítottak, de „forradalmuk" után újult erővel emelte fel fejét leghatalmasabb ellenfelük: idők patináját viselő tekintély. A kinyíló te-

kintélytisztelet a kételkedések labirintusát nyitja fel Veresmartiban, s most már rendszerre van szüksége: nyugtató biztos építményre, melynek köveit a tekintély ereje forrasztja össze. Pázmány észrevette a kor e szükségérzetét s Kalauzában az „erős várat" fel is építette.

A disputa ujsága elmult. A vitatkozó hév indulatai, lírai erői hátrálni kezdtek a rendszerépítés betűsorai elől. Veresmarti már így támad elhagyott nyájára: „Reménységek ezeknek egyedül a disputáció. Disputációjuk pedig olyan mint a barmok vivása, csak azon vannak, hogy győzelmesek legyenek valamint valahogy lészen is." Régi beidegzettségek kezdenek feltámadni benne, a másfélezeréves mise, a pappá szentelés megkapó szertartása, még protestáns pap, de mikor a pőstyéni hévvizeknél üdül, a katolikus harangszó hallatára önkéntelenül a süvegéhez kap. S végül is visszatér a katolikus egyház kebelébe s tagadja a szentírás szabad vizsgálatának, a vallási élmény szabadságának a létjogosultságát: „A Szentírás próbakő nem lehet a község kezében", s a katolikus doktorok tekintélyének fontosságára mutat.

A kor e nagy fordulata Pázmányban testesült meg igazán. Pázmány vállalta az utolsó csapások harcát, s a „rendszer" teljes kidolgozását, megerősítését, de nagy bölcsességgel belátta művének határait is, mikor politikai előrelátással az erdélyi fejedelemség, a protestáns magyar birodalom szüksége és létjogosultsága mellett foglalt állást.

A katolicizmus győzelmének irodalmi hatása egészen a XVIII-ik század végéig állandóan érezhető. A könyvek nagy többsége vallásos és katolikus. A visszahódító katolicizmus mellett másik uralkodó szine ennek a korszaknak a sérelmeket szenvedett rendek nemzeti ellenállása és küzdelmei. A „bujdosó sors" megárad, s országépítésre vállalkozik.

Évtizedeken át kuruc izgalmak járják végig a nemzetet, melyeknek eredetét Zrínyi Miklós körül kell keresnünk. II. Rákóczi Ferenc a nemzeti küzdelmek utolsó vezérlő alakja, s midőn mozgalma a majtényi fegyverletétellel végleg lehanyatlik, ismét sorsfordulat köszönt a nemzetre. A szinte kétszázesztendős harc után a béke légköréhez kell alkalmazkodnia, még mindig megoldatlan sorsának és történelmi helyzetének nyitját a béke másarcú küzdelmeiben és erőfeszítéseiben kell keresnie. E nagy társadalmi átalakulás útját az irodalom is pontosan mutatja.

Pázmány Péter, az ellenreformátor.
(1570—1637)

A katholikus reformáció harca, sikere Pázmány nevéhez fűződik. Magyarország Mátyás király óta igen gyorsan és közvetlenül élte át Európa nagy szellemi áramlatait. A humanizmusnak Temesvári Pelbárt próbált gátat vetni, sikertelenül, s így a magyar humanizmus nem kapott erőteljesebb ellenhatást és nyugodtan betorkolhatott a protestántizmusba. A protestántizmus a magyarságban bámulatos fejlődési erővé és készséggé nőtt, gondoljunk csak Dávid Ferenc útjára. Az ellenhatás Pázmányban érkezett nemcsak a protestántizmus, hanem az egész „fejlődési láz" ellen. Pázmányt is nyugati áramlatok táplálták: az európai ellenreformáció, a barok s a jezsuitizmus. De a nyugati elem benne éppen úgy áthasonult, éppen annyira átalakult, mint a protestántizmusban.

Pázmány tisztán látta, hogy a XVI-ik században szellemi forradalom történt: „Mikor az pogányok megszünének, az ördög veszedelmesb ellenségeket támaszta, az eretnekeket . . .

De ezek is, mint a hóharmatok, hamar elolvadának; és noha gyakran, mint az záporesőből támadott árviz, nagy zugással folyának; de hamar megszárada az ő megtorlott zajok“ ... A forradalom végének bejelentése ez. Az áradás ellen jött fegyelmezett eszmecsapatokkal, az emberi keresés és kételkedés izgalmai ellen a renddel. De rendjén, fegyelmezettségén belül szintén forradalmi erők lobogtak s mint a tavaszi nedvek: pattanó csirává duzzasztották minden szavát. Ellenforradalmár volt tehát, ki az ellenfél összes eszközeinek felszívásával és harcba vetésével győzött. Forradalmi erői szinültig telítették, frissítették, duzzasztották a katholicizmus ujonnan megfogalmazott kereteit, de sehol sem törték át. Ölébe hullott a lelkek nagy sorsfordulata, a biztos törvény és fegyelmezett rend után kívánkozók tapogatózása. Annális inkább és elsősorban azért, mert nem merev, idült ellenhatást hozott, nemcsak „reakció“, ellenáram volt, hanem egyúttal élettől duzzadó tevékenység, teremtés is.

Pázmány Péter egészen egyedülálló, egészen sajátságos egység. Egyrészt újra elfogadtatta a középkori eszméket, a test megvetésének a tanát, az aszkézis szépségét, a földi javak megvetését, másrészt pedig mint igazi barok egyéniségben: óriási életigenlés izzott benne. Egyfelől újra jogosultságot és becsületet szerzett a középkori látomásnak s az ember természetfeletti hajlamainak, sejtelmeinek, másfelől nyelve a legéletesebb érzéki pompába öltözött. A középkori örökséghez a XVI-ik század öröksége csatlakozott, ezért hatott ellenállhatatlan erővel. Hatalmas műveltsége a tekintélyi érvek egész fegyverraktárával látta el, de az egyszerű népi bölcsesség módszerét és eszközeit éppenúgy megbecsülte. A művelt hittudósban a népi szólásmondások és közmondások szelleme eddig nem ízlelt módon virágzott ki.

Pázmány építette fel a modern magyar katholikus szel-

lemi katedrálist. Az egész embert tartotta szem előtt, az egész emberi lélek számára épített, s e téren egyedül áll századában. A katedráliépítő a szellem mértani törvényeit éppen úgy szem előtt tartotta, mint az ember esztétikai igényeit. S felfedezte a lélektani hatás fontosságát és törvényeit, minden beszéde gondos, hibátlan lélektani építmény is. Győzelmét nem utolsó sorban annak köszönheti, hogy száz esztendő hatalmas vallási hullámzása után minden megnyilatkozása formai tökélesség volt, nemcsak a szellem, hanem egyúttal a szépség kényszere is.

Érdemes Krisztus születésének Pázmánynál található leírását Bornemisza Péterével összehasonlítani. Bornemisza egyszerű, melegszavú népmondát csinált a bibliai történetből. Pázmány nagy hittudományi bevezetővel kezdi, szinte szellemi templomot épít a születendő isteni kisded számára. Ő is megadja a valóság súlyos ízét, de ugyanakkor fénybe is borítja az eseményt, belső szépségét bontja ki és misztikus ízeket kever bele. S minden lehető alkalommal áttöri a protestántizmus puritánságát, legendává oldja a bibliát, mely önmagában ragyogó s kiegészíthetetlen szent könyv volt a XVI-ik században: Mária Krisztus születésekor „térdre borulván, hihető, hogy eképpen szólott néki: Óh áldott gyermek! óh felséges Isten! óh édes fiam! óh én mennyei szent atyám, óh Uram, Teremtőm! ki vagyok én, hogy alázatos szolgálódat ily nagy jóval látogatod? Szoptassalak-e téged mint fiamat, vagy imádjalak mint Istenemet? Bétakarjalak-e mint anyád, vagy tiszteljelek, mint szolgálód? Tejet adjak-e, vagy temjénnel áldozzam néked? Hogy lehet Uram, hogy ölembe vegyelek, téged, ki az egeket bétöltöd? Mint tápláljalak téged, ki minden állatot eledellel tartasz? Efféle sok és mitőlünk gondolhatatlan ájtatosságok után, végre ölelvén, csókolván, sírván, örülvén, ölébe vevé és nagy bőcsülettel bé-

takargatá Fiát, Atyját, Istenét". Pázmány ujra felszakította a katholikus legenda forrásvidékét.

A katolikus irodalom általában erős gátlásokkal küzdött, egy ideig nem merte a protestánsok irodalmi „szabadságát" követni, eszközeiket használni. Halkabb, szellemibb, vérszegényebb volt. A jezsuita nevelés megtanította Pázmányt a korszerű „fegyverhasználatra", az eszközök nagyobb szabadságára, s ezzel felszabadította gyökeresen magyar és harcra termett, lobogó tüzű temperamentumát. Ő az első katholikus magyar, aki szóban és írásban egész egyéniségét ki meri és tudja vetíteni, aki író a szó megújhodott értelmében. A prédikáció sokhúrú hangszer volt számára is, s himnikus lendületek és nekiszárnyalások csak úgy jellemzik, mint a drasztikus hatásokra való törekvések. A nagy gondolat s az elmélkedés tiszta párája mellett a félelem és undor-keltés is fegyvere volt. Az ember születését így írja le: „Közelebb való származása, az anyák méhéből, mely szemérmetes! Mint a tejet kifejik és megoltyák: azonképen mondja a sz. írás, hogy vérből és oltómagból származik testünk: tíz holnapig egy setét, büdös rejtekbe, egy ganéjos rut tömlőcbe rekesztetünk: melybe nem juthat semmi világosság sugara, semmi vigasztalás szózattya, semmi kedves ételek, italok vidámítása: hanem amit köldökén magához szihat anyja véréből, azon sinlik és nevekedik a gyermek."

A harc szikrázó nyelve mellett megteremtette az elmélkedés szelídebb szólásmódját is, mikor lefordította a keresztény elmélkedés egyik legtisztább művét: „Krisztus követését" Kempis Tamástól. S teljesen tisztában volt a műfordítás követelményeivel. Ezt írja előszavában: „Azért a hivek vigasztalására magyarra fordítám e könyvecskét. Igyekeztem azon, hogy a deák bötünek értelmét hiven magyaráznám; a szólásnak módját pedig úgy ejteném, hogy ne láttatnék

deákból csigázott homályossággal repedezettnek, hanem oly kedvesen folyna, mintha először magyar embertül magyarul iratott volna." Lelkének, írói ihletének eredendő vonásai mindenütt kigyúltak. Nagy hatást tett „Imádságoskönyvé"-ben is szinte vallásos mámort találunk. A Szentlélek „belső izgatásáról", Krisztus „kifolyó teljességéről" ír. A mise Úrfelmutatásakor így könyörög: „Részegíts meg engem Uram szent pohároddal."

Megírta az igazságra vezérlő Kalauzt. A katholicizmus ebben a könyvben segítségül hívja az egész világegyetemet. Pázmány egész epikai erejét beoltja a világmagyarázatba és természetmagyarázatba. Lankadatlan és óriási belső tevékenysége folyton mozgó, fejlődő erőket látott a mindenségben s hitvédelembe burkolva költői prózában tulajdonképen a világteremtésnek és a lüktető világerőknek hőskölteményét írta. Szent Ferenc szivével, de jezsuita agyvelővel írta meg a katholikus világképet, forradalmi alkattal, de ellenforradalmi programmal. Feleletet adott az emberi szellem minden kérdésére s az emberi révület minden villanására. S a Kalauz a hitvédelmi célokon túl a XVII-ik század emberének látóhatárát is kifejezi. Ha kinyilatkoztató mondatok következnek benne, akkor nemcsak a pap, hanem a költő kinyilatkoztató hangját is halljuk: „Az mi akaratosságunknak dagályát az földnek emlékezetivel megfojtsuk". E mondat egymagában is képes századokon át zengeni, s a változó idő új és új értelmét viselni.

S e kozmikus költő mellett a misztikus hangját halljuk szüntelenül. Aki belekerül stilusának sodrába, az misztikus sugalatainak borzongtatását sem kerüli ki. Folyton a láthatatlanul jelenlévő s az érzékek határán túleső világ valóságára és jelenlétére figyelmeztet bennünket: a szférák zenéjére, angyalok láthatatlan suhanására, emberfeletti szépsé-

gekre, „noha az Isten szépnek mondatik, de nem oly szépség vagyon ő benne, az minőt külső érzékenységünkkel megfoghatunk." És így a maga dús világát és ragyogó természetét egyszersmind templommá szenteli, Isten óriási lakhelyévé teszi. Híres ellenfele Alvinczi Péter, a harcos prédikátor az „új csodák" arcát szegezte Pázmány ellen: „Jól lehet ha ugyan csudát kivánnak, nem köz csudát mutathatunk, ezt tudni illik, az egy erőtlen, minden világi gyámoltól üres emberke Luther Márton, az egész világi megkeményedett szívü kegyetlenek ellen, minden bántás nélkül csakhamar ez világnak négy szegeletire kiárasztá az Evangeliomnak igaz üdvösséges értelmét." Pázmány viszont az ősi csodafolyót zúgatta: „Az természet ereje fölött való csudák és jövendőmondások" hullámait.

Egy személyben vállalta az egész harcot. Minden kimagasló prédikátorral kiállott a küzdőtérre, s így azután minden vitairatát a legmélyebb egység fűzi a többihez: egyetlen nagy művet alkotnak. Vitairataiba bele vitte a hajdani nyilvános disputák egész drámai levegőjét. Nem is ír, hanem beszél, kiabál, fenyeget, csúfol, érvel, okoskodik, egyszóval szónokol bennük. A szónoki erőt, szinességet, drámaiságot: mind lefordította a próza nyelvére. S nem vetette meg a harcos kor izlését, sőt: ez az izlés a sava minden művének. Alvinczit így leckézteti: „Valljon Alvinczi neveztelek-é én valaha tégedet disznónak? k...nak? pellengér alá valónak? paráznának? világ latrának? verő ártánynak? gennyedtségnek? hitetőnek? bolondnak? pokolból származottnak?" Ellenfele: „Hat fél réf ember", „nyelves haris", „Büdös borcégér", „cégéres cigányságok és orcaszégyenítő hazugságok" hirdetője.

Pázmány nyelve teljes erőből folytatta és kiterjesztette azt, amit Méliusz Juhász Péter kezdett: minden gondolatát azonnal közvetlen, forró, életteljes érzéki képre váltotta.

Még semmiféle szakadék sem volt a kifejező nyelv s a valóban lélekző világ között. A halálos ágy „vonagló ágy", „délszinre hozza" az igazságot, a káromlásoknak „dandárát" kárhoztatja. Ezzel a forró, érzéki kifejező erővel közelíti meg a természetfölöttit, a misztikumot is: „sovány, kopár és semmirekellő vala: eképpen a mi lelkünk, minden jó gyümölcshozásra elégtelen és haszontalan, ha mennyei malaszttal nem vastagodik magtalansága." „Isten téged a keresztségben megmosogatott, fiává fogadott, lelki áldomásokkal felékesitett." A szavak úgy hullanak az élet fájáról, mint az érett gyümölcsök. Ezt a nyelvet szerette s dicsérte annyira Kazinczy Ferenc a tudákos, körülíró nyelv borzalmaival szemben.

A protestántizmus erkölcsi tudata felvetette a közösség kérdéseit, kigyújtotta a társadalmi gondolatot. Pázmány visszatért s mindent visszavezetett az egyéni üdvözülés kérdéséhez. A XVI-ik század alulról néző társadalmi gondolata lehanyatlott. Ezt írja Thurzó György nádorhoz: „az Nemességnek is privilégiomit szeretem és tehetségem szerint oltalmazom: mert noha most az sok hadak között megszomorodott az Pázmány nemzetség, de azt megbizonyithatom, hogy Szent István király idejitül fogva jószágos nemes emberek voltak az eleim ... Azért soha bizony az nemesség privilégióma ellen nem törekedtem, ne is adja Isten, hogy törekedjem". Teljesen a rendi Magyarország álláspontján állott.

A múlt században a bibliafordító Erdősi Szilveszter János már dicsérte a virágénekek szépségeit, Pázmány azonban éppen úgy, mint a prédikátorok, nem bocsájtott meg a világi és világias poétáknak: „Ha az ifjaktul még az Isten könyve is megtiltatott mikor félelmes volt, hogy ezekben meg ne ütközzenek: mentül méltóbb, hogy ama sok hitván énekek, ama fertelmes poéták tilalmazva légyenek". A virágénekekre is felette haragszik: „Akár minémű rendbéli embe-

rek azzal mutogatják éles elméjeket, hogy undok virágénekeket irkálnak, melyeket mind gyermekek, s mind leányasszonyok kardére tudnak és csaknem minden házak ezekkel zengedeznek." A kemény középkori ítélet szólal meg itten. De éppen Pázmány neveltje, Zrínyi, a költő egyesíti, nem is sok év mulva, a Pázmánytól „helyre állított" vallást a türelemmel s a felvilágosodás első körvonalaival.

A csillagos ég fia.

(1574—1633)

Szenczi Molnár Albert még kis gyermek volt, mikor egy éjszakán egész családja kifutott a házból; egyedül maradt és sírni kezdett. Visszaszaladt erre az édesanyja, kivitte, s megmutatta az üstököst (ezért sietett ki mindenki) s a csillagos eget. Így emlékszik erre naplójában: „cuius imago semper haeret in animo": „melynek képe mindörökre lelkemben függ." A gyermek fölött megjelent a nyughatatlan tragikus pálya égboltja. „Bujdosó" lett ő is, de bujdosása szinteréül egész Európát választotta.

„Natus in ea sum familia in qua vetus lingua Ungarica mansit incorrupta." „Olyan családban születtem, melyben a régi magyar nyelv romlatlanul maradt meg." Ezt az egyetlen kincset kapta fajtájától Szenczi Molnár Albert, kinek családja Erdélyből költözött Pozsony megyébe. S e kinccsel tarsolyában a nagy sorsot választotta: vándorolni, az európai hullámok fölött suhanni s hallgatni a világ melódiáit. A bujdosás nála a nagy hazának, Európának, az európai kultúrának fölfedezése lett. Bujdosott, hogy a benne várakozó tiszta magyar szavak szárnyra kaphassanak. 1590-ben a nagy földinduláskor Bécsbe megy, s jönnek az állomások: Prága,

Drezda, Wittemberg, Heidelberg, Svájc és Itália. A protestáns egyetemeken éppen olyan otthonosan járt-kelt, mint az olasz templomokban. Közben a magyar hiányérzések égtek benne, s felelni törekedett az égő kérésekre és kérdésekre. Nyelvtant írt, szótárt szerkesztett, vallásos könyveket készített, fordította a Szentírást, prédikációs gyűjteményt bocsájtott ki, lefordította a zsoltárokat. Huszonnégy művéről tudunk. Magyar szellemi tervet, programot keresett, szinte Apáczai Cseri Jánosnak volt a Keresztelő Jánosa.

Közben haza-haza tért, de nem találta helyét a honi sors apró hullámcsatái között. Hívta a világ és ő újra kifeszítette megtépett vitorláit. Még Bethlen Gábor sem bírta a honi röghöz kötni őt, pedig mindenre kész volt érdekében, Molnár pedig tisztán látta Bethlen Gábor birodalmi gondolatának jelentőségét. De nem tudott egy-egy zárt kis közösség életéhez alkalmazkodni, egy rokonszenves főúrnál éppenúgy nem állapodott meg, mint egyetlen tájon sem. Itthon is állandóan az utakat rótta s a veszedelmek és szenvedések sem bírták pályájától eltántorítani. A honi hűség s az európai távlat együtt égtek benne mindhalálig.

Nagy műve, zsoltárfordításai szétáradtak az egész közösségbe. Molnár zsoltárai megtalálták a széles közösséget átfuvó hangot, s formát. Ez volt az ő nagy ajándéka a protestáns magyarság számára.

XC. Soltár.

„Te benned bíztunk eleitől fogva,
Uram téged tartottunk hajlékunknak,
Mikor még semmi hegyek nem voltanak,
Hogy még sem ég sem föld nem volt formálva,
Te voltál és te vagy erős Isten,
És te megmaradsz minden időben.

Az embereket te meg hagyod halni,
És ezt mondod az emberi nemzetnek:
Legyetek porrá kik porból löttetek,
Mert ezer esztendő előtted annyi,
Mint a tegnapnak ő elmúlása,
És egy éjnek rövid vigyázása.

Kimúlni hagyod őket oly hirtelen,
Mint az álom, melly el-múlik azonttal,
Mihelt az ember fel-serken álmából.
És mint a zöld füvetske a mezőben,
Amelly nagy hamarsággal el-hervad,
Reggel virágzik s estve megszárad."

Az utazó.

(1594—1662[?])

Szepsi Csombor Márton az első világjáró magyar, kinek az utazás, a magyar látóhatár épitését jelentette. Művének címe: „Europica Varietas", európai változatosság, de csak a cím latin, művét szines, ízes magyar nyelven írta. A magyar látóhatár szűk és kezdetleges volta fájt neki, a „sok háborusság miatt pusztaságba került haza", melyben a „tengert a Dunához hasonlítják." Európa neki: emberi változatosság és emberi tanulság, s könyve első magyar keresztmetszet a kontinensről.

Műve Európa élményét vezeti szomjas földünkre. Földrajzot, gazdasági földrajzot és tájrajzot ad, történelmet és mondákat, néprajzot és megfigyeléseket közöl. Megfigyeli a csecsemők és a gyermekek nevelését, Fríziában a jól öltözött parasztokon akad meg a szeme, Hollandiában észreveszi, hogy nincsen koldus. Összeveti az árakat az egyes országok-

ban, Párisban nagy drágaságot tapasztal s kikutatja gazdasági okait. Mondhatjuk, hogy ő volt az első magyar „ujságíró", elsősorban érdekes dolgokat akart mondani, s az élet minden ténye, eseménye és fordulata számára szempontot s kifejező hangot talált. Könyvének egyik legérdekesebb része Anglia leírása:

„Hitták ezelőtt Albionnak és Albaninak is az fejér hegyektől, kik az bémenőknek nagy távolból megtetszenek, minthogy Cretával, Alabastrommal és fejér márvány kővel ez ország felette bőves, annak utána nevezték Brittanniának az Silviusnak Bruttó nevű fiától, az ki negyven esztendővel Trójának elrontása után hadnagy lévén ez szigetbe jött és az benne lakó Aborigineseket fogytig mind levágatta. Ez országban volt régen az hires Caledonia erdő, az emberről az szigetet is annak utána Caledoniának nevezték. Sok folyó. vizei, bő népe, sok városa, sok portusa, és az szélén sok apró szigetek, kik közül az Monia nevű igen hires. mivel hogy fundamentoma nincsen, hanem az hova a szél fujja hatvan mélyföldig oda, s meg vissza megyen. Az nép Angliában az ő nemzetségének erős oltalmazója, még csak akár mely rossz is, ha ember vele beszél, az ő genealogiáját nagysághoz avagy király nemzetségére viszi. Tűzrevaló enyve és kénköves kőnek igen nagy bősége nálok, csudálkozol rajta, hallanád, gyakorta az koldusok Isten nevében köveket kérnek. Azt mondják önönnmaguk az benne lakók, hogy Anglia sokkal jobb és mértékletesebb egű , hogysem mint Gallia, nincs oly nagy hideg, nincs oly nagy meleg benne: buzája, rozsa, árpája elég, csak mind kerítésben vannak az szántó földek, honnan megtetszik hogy drága, mert az nép sok hozzá, egyéb gyümölcse is bőven. Barma sokféle, de főképpen juhoknak sokasága, kiknek gyapjukból mindenféle szép posztókat csinálnak. Bizony mondom oly gyenge gyapja va-

gyon az juhnak, hogy míg rajta vagyon azt itélnéd, hogy csak szinte a bőr rajta, ha látja pedig nagy bőséges gyapja vagyon, ki nem sokat különböző az fejér selyemnél. Mondják, hogy azért vagyon oly gyenge gyapja, az ő nyájoknak, hogy az rozmarin nevű füvön hiznak, mely fő természeti szerint drága és mértékletes temperamentummal bír, mely dolgot annyival könnyebben elhiszek, hogy az juhoknak husán is, minek utána felmészárolották kedves és embert gyönyörködtető szag érzik meg."

Irodalom: „Europica Varietas"-a 1620-ban jelent meg Kassán. Csombor ezután eltűnt az irodalmi életből.

Geleji Katona István.

(1589—1649)

A protestáns „Kalauzt" Geleji Katona István írta meg. Ő is kemény falakkal vette körül a nagy magtárt, a kálvinizmus szellemi és szervezeti eredményeit, s végképen megtörte Erdélyben Dávid Ferenc hagyományát. Nagy művei, a „Titkok titka" (1645) és a „Váltság titka" (1649) gondosan bekerítették a kálvinizmust. Katonában a szellemi birtokát védő és gondozó konzervativ protestáns típusa alakult ki. S nemcsak a hittudományt kristályosította ki, hanem az „Öreg Graduálban" a protestáns énekeskincs összegyűjtéséhez és „lezárásához" éppenúgy hozzá járult. Nem használt kiterjedt teológiai irodalmat. A Szentírást oldja fel érvvé, okoskodássá. E puritán Szentírás-kultúra a protestántizmus egyik legfőbb szellemi öröksége azóta is. S vallási jelentőségén túl Katonában már a fajnak egy érett s döntő szerepű képessége jelentkezett: a puritán gondolkozás.

E puritán gondolkozás lámpájával és kemény bíráló erejével nagy hittudományi rendszerezést csinált. Hiába keressük nála a vita hevében szikrázó, forrongó s éppen ezért irodalmi ízű izzást. Inkább a végső igazságok érzetének hűvösebb higgadtságával beszél. Logikája néha azután egészen aprólékos okoskodássá, szinte „szaktudománnyá" fajul.

Katona előadásmódja is szigorúan ragaszkodik a Szentírás szelleméhez, csak tiszta s elfojthatatlan természetihlete enyhíti olykor e puritánságot. Úgy látszik, hogy e természetihlet volt a humanista kultúra legegyetemesebb ajándéka: „Aki bimbónak neveztetik hasonlatosság szerint (t. i. Krisztus), mert amiként tavasszal a mezitelen és leveletlen fa ágából a bimbó minden emberi munka nélkül, csak a tavaszi élesztő szélnek fuvallásából kifakad és sugárvesszővé nevekedik: ugy a Messiás Krisztus Izsainak törzsökéből mint egy reves tőkéből, tudniillik a Dávid nemzetségéből való alázatos Szűznek, a Máriának a méhéből, minden férfi illetés nélkül, egyedül csak a Szent Léleknek béárnyékozásából és ihletéből fogantatván születék és idővel tökéletes emberségre felhuzalkodék", („Titkok titkából").

Könyveinek korfestő részei elsőrangúak. Megrajzolta a folytonos történelmi zavarok között harácsoló pogány arcot. Eláradt „az Epicureus szerént való szabados tisztátalanság és Istentelenség." Ismer olyanokat, kik a paráznaságot véteknek nem tartják, hanem a hetedik parancsolatot (katholikusoknál: VI. parancsolat) a lelki paráznaságra, a bálványozására korlátozzák. Szerintük kiki annyi feleséget tarthat, amennyit akar, sem feltámadást, sem poklot, sem pedig mennyországot nem hisznek, „és azt merik mondani, hogy amit ők most bírnak Erdélyben, a föltámadás után is övék lészen". A megátalkodott ember azt vallja, hogy „laknék bár Isten mennyországában, csak ő lakhatnék Szent-Demeteren."

A szakramentomokat csak haszontalan ceremóniáknak tartják, nem kereszteltetik gyermekeiket, az aggkori emberek közül is sokan kereszteletlenek. Nullitárius úr ezeket hangoztatja: „Én jókora inas voltam már, hogy megkereszteltetének, s eléggé vigyázék reá, hogy száll-e reám a Szent Lélek, de én bizony semmi jelét nem érzettem bennem.“ A negyven esztendős emberek sem választanak hitet maguknak. Mások a négy religióból akarnak csinálni: egyet. Sokan azt állítják, hogy minden religióban üdvözülhet az ember, csak az egyik által egyenesebben mehet mennyországba, mint a másik által, mint „aki Fejérvárról Colosvárra indul Felekre is elmehet s Ajtón felől is, csak hogy amarra általabb az ut s imerre kerülőbb s több eféle istentelen szók hallatanak tőlük.“

Geleji Katona már a vallási gondolat csillagának lefelé hullásáról értesít. A XVI-XVII-ik század vallási harcaiban kimerült ember tapogatózni kezd a felvilágosodás felé. Egyelőre bizonyos cinizmussal s durván történik ez a tapogatózás. De később ez a nedv is megnemesedik.

Zrínyi, a költő.

(1620—1664)

Az apátlan-anyátlan árvát Pázmány, a nagy ellenforradalmár nevelte. Katholikus iskola, humanista s barok műveltség s nagy vállalkozásokra, tettekre termett családi vér: ezek voltak az ifju útravalói a férfikor felé. A férfi hűen sáfárkodott örökségével, de egyszersmind hallatlanul föléjük is nőtt. Előtte másfél századon keresztül szinte csupa egyvágányú sors ütközött a végigdúlt magyar földön. Ám Zrínyi Miklós az egész ország belső és külső kiegyenlítésére, egységbe forrasztására született.

Zrínyi Miklós „Phoenixnek nevezte" Mátyás királyt, kiről tanulmányt írt s ugyanígy hívta Zrínyit a magyar köznemesség vezére, Vitnyédi István, soproni fiskális, aki kortársai közül tán egyedül érezte s látta egészen tisztán, hogy vagy kétszázados űr után ismét testet öltött az európai szemhatárú magyar birodalmi gondolat. Zrínyi mindenképen Mátyás király vetéséből készült kenyér volt. A humanista lélek belső összetettsége, sokrétegűsége benne virult ki igazán, akár egy virulással megrakott táj. Lírikus volt és epikus. Állambölcselő és gyakorlati politikus. Katonai és politikai röpiratíró. Az összes magyar hiányérzetekre teremtő tervekkel és izgatásokkal felelt. Aki a „Szigeti veszedelem" előszavát írta, az már az egész magyar látóhatárt befogadta és nem tudott, nem akart beleveszni egy-egy részletébe. Félkezével írt, a másik felét más feladatokra feszítette, de félkarja is messze túlnőtt minden kortársa erején. Természetes tehát, hogy mindenekfelett határtalan nyugalom és fölény honolt benne, az uralkodásra született lélek fölénye, kiben a kor zűrzavaros élete a megoldások öve alá tért.

Zrínyi a költő inkább nagy költői lehetőség. A költészet alkotóerejének első nagy rohamai közé tartozik. Ez az erő beszáguldotta az egész magyar glóbuszt és nem volt ideje s alkalma többé, hogy első állomására visszatérjen. A fiatal Zrínyi megzendítette az idill hangját, majd az elégia hangját, mikor kisfia Izsák meghalt:

„Tudom miért köllött most szintén az Urnak
Paradicsom kertiben kis virág Izsák,
Tavasszal ugyanis virágot plántálják
Ütet is most ültetik kisded angyalkák."

Nagy műve, a „Szigeti Veszedelem" az első magyar

műeposz, tehát európai ének. Nemcsak a „magyar kérdést" kiáltja ki, hanem vallomás Európa „felszivásáról", az európai kulturával kötött szövetségünkről is. Szépapjának, első Zrínyi Miklósnak szigetvári hősiességét írja meg benne, ámde ezt a históriás énekek szerzői is megtették, Zrínyi többet akart és többet is tett: vágyálmot is írt, vallomást is és mindenekfelett birodalmi éneket. Az eposz elején Szűz Máriához könyörög, a keresztény Múzsához:

„Musa! te, ki nem rothadó zöld laurusból
Viseled koszorudat, sem gyönge ágbul;
Hanem fényes mennyei szent csillagokbul,
Van kötve koronád holdból és szép napbul."

S mindjárt az eposz elején jelentkezik a humanista távlata, ki a magyar kérdést ösztönösen európai kérdéssé szélesíti:

„Mindenfelől ránk néz az nagy kereszténység,
Mi vitéz kezünkben van minden reménség;"

A középkor keresztény egységének, az „isteni birodalomnak" ő a magyar énekese, korszerű modorban, a barok egész pompájában. De éppen olyan méltó otthonra talált benne a XVI-ik század öröksége is. Érezte, hogy a XVI-ik század haragvó, rettenetes bosszúálló Jehovája oltárt kapott a lelkekben s ezt a súlyos szép élményt fel kell oldani. Erkölcsi itéletei megegyeznek a prédikátorok erkölcsi itéleteivel, mintha Károlyi Gáspár hangját hallanók. Isten látja, hogy Magyarországon:

„...ü szent nevének nincsen tiszteleti,
Ártatlan fia vérének böcsületi,
Jóságos cselekedetnek nincs keleti,
Sem öreg embernek nincsen tiszteleti.

De sok feslett erkölcs és nehéz káromlás,
Irigység, gyűlölség és hamis tanácslás,
Fertelmes fajtalanság és rágalmazás,
Lopás, emberölés és örök tobzódás.

De immár ideje velek ismertetnem:
Én vagyok ama nagy bosszuálló Isten."

Zrínyi e keserű, lesujtó ószövetségi tudatnak meghozta a „jó hírt", a keresztény „feloldozást", a porból és sárból fölemelkedő új élet reménységét. Itt nyilatkozik meg keresztény ihlete, a folytonos ujjászületés tudata:

„De ha hozzám térnek megbánván bűnöket,
Halálról életre ismég hozom üket.
Jaj, török, néked, haragom vesszejének!
Te vagy, de eltörlek, ha ezek megtérnek."

Érdekes, hogy akár Szkárosi, ő is a fösvénységet tartja a legfőbb bűnnek, a szociális bűnök gyötőedényének, de észreveszi az országot rontó politikai bűnöket is. A török haditanácsban így vélekednek Magyarországról:

„Az magyarok ezek, kik fej nélkül vannak,
Mint törött hajó széltül, ugy hányattanak,
Miulta elvévén életét Lajosnak,
Sokan koronáért mast is vonyakodnak."

Tisztán látta tehát, hogy a „nagy törés" 1526 volt, ekkor kapott a magyar birodalom halálos sebet. A török haditanácson keresztül keményen megtámadja a Habsburgok magatartását, honfitársai műveletlenségét s széthúzását. A török megindul, s „mint eget a fölyhő ellepte az földet", s a vésszel Zrínyi a szigeti kapitány fordul szembe maroknyi magyarjainak elszántságával és erkölcsi erejével. A szigetvári hős felajánlja Istennek életét és Isten elfogadja:

„Martyromságot fogsz pogántul szenvedni,
Mert az én nevemért fogsz bátran meghalni.
Zrini, hallgasd meg most, mit fogok mondani,
Im te jövendőidet fogom számlálni."

A hősnek tehát Isten jelöli ki szerepét. Zrínyi az „erkölcsi birodalomban" él, isteni törvények ujja nyomán cselekszik, a középkori keresztény hős megtestesülése. Acélpenge, kit Isten bevet a legnagyobb tűzbe „próbára", akár a mártirokat. Az eposz e bevezető részek után csupa hadi zengés. A hős:

„Holttestek között jár, mint kegyetlen halál,
Török vérben gázol, mint tengerben kűszál;"

Egy pillanatra sem retten meg a halál szine előtt. Utolsó levelében ezt írja a királynak:

„Ha kérded mint vagyunk, mint közel halálhoz",
Töretlenségéért Istentől kap koronát:

„Mikor bán visszanéz, meglátja, távulrul
Elmaradt serege török kard miatt hull,
Mint pásztor nyájához, ő hamar megfordul
És igy szól hozzájuk nagy hangos torkábul:

„Eddig éltünk vitézek, tisztességéért
Annak, ki körösztfán holt szabadságunkért:
Most meghalunk örömest jó hírünkért
Vitézül meghaljunk azért mindezekért.

Ahon nyitva látom Istennek országát,
Ahon jól ismérem nagy Eloim fiát!
Esmérem, esmérem az Isten angyalát,
Ronthatatlan ágbul tart nekünk koronát".

Gábor arkangyal angyali légióval száll a földre, hogy a végső harcban elesett lelkeket az Urhoz vigye. Ez a Zrínyi-sors. A szigeti hős önfeláldozásával megváltotta a magyarságot? Nem, de megmutatta a megváltás útját. Sorsában a kötelező erkölcsi s történelmi magatartást szemléltette a költő és isteni jóváhagyást adott e történelmi magatartásnak. A múltba tért, de a jelen mitoszát csinálta meg.

Zrínyi, a költő átvette a históriás ének legmagasabbrendű teremtményét, a nemzeti hőst, ki önként s örömmel hal meg Magyarországért, sorsával, vérével s etikai mámorral követi Krisztus nagy példáját. Kádár vitéz e gyönyörű villanásából Zrínyinél tudatos nemzeti ének lett. S egy nagy belső fordulat jelentkezik nála, mely élesen elválasztja a XVI. századtól s új évszázadgyűrű dudorodása a magyar törzsön. A XVI-ik század az Ószövetség sűrű, fojtott légkörébe burkolózva úgy fogadta a romlást s a halált, mint Isten méltó büntetését és teljesen elmerült e bűntudatban. Zrínyi leszámolt e terhes örökséggel, éltetőbb élménybe olvasztotta: a megváltás gondolatába. A megváltás gondolata nőtt benne uralkodó gondolattá: az eposz elején tökéletes XVI-ik századot szemlélhetünk, bűnökbe rogyva tévelyeg a nemzet, az eposz végén pedig már a megváltás, a felemel-

kedés vidám szárnycsapásai suhognak. A bosszuálló Isten haragját pedig a kiengesztelhető Isten jósága váltja fel. Az Ószövetség Istene helyébe az Újszövetség Istene lép. S így a „Szigeti Veszedelem" mintegy mitológiai háttér Zrínyi roppant országépítő szándékai számára.

Zrínyi olykor szinte szétrobbantja a mű kereteit, s a saját katonai élményeit és vágyait, hadi zengését írja bele. Ő megy a hadak élén, katonák az ő vitézei, az alvezérek olyanok, aminőket ő akart magának, s szépapja az ő eszméit hirdeti, az ő érzelmeit önti meleg, súlyos szavakba. Azt csinálta meg az epika síján, amit Balassa Bálint a líra síkján: a katonának, a várúrnak, a hadvezérnek világképét bontotta ki. Mély és átszellemült vallásos érzéseit is átszövi a kemény katonai világ, a hadak kemény Istenének arca üt át a jóságos Isten vonásain, az angyalok úgy állanak Isten előtt, mint a harci keménységbe öltözött vitézek. Zrínyi igazánban csak katonai erényeket ismert; a mindent kockára vető hősiességben izlelte meg az ember értékét.

Zrínyi is látta a „Toldi-víziót", a férfikősziklát, mely védi a „hadfölyhőt". Deli Vid áll a mezőn s úgy tartja dárdáját, a „nagy sugár tölgyszált", akár Toldi a rudat és olyan messziről, mint az „egyenes kűfal". Az erő határtalan öntudata zeng folyton a versben, a mindent biró férfi hangja, az erő örök értelmének az élménye, s ez a hang nem tud elhalkulni a halál szine előtt sem:

„Befed ez a kék ég, ha nem fed koporsó,
Órám tisztességes csak legyen utolsó.
Már farkas, akár emésszen meg holló:
Mindenütt fellyül ég, a föld lészen alsó".

(Az idő és hírnév.)

Ugyanezt a hangot halljuk a Szigeti Veszedelem berekesztésében:

„Véghöz vittem immár nagyhirű munkámat,
Mellyet irigy üdő, sem tűz el nem bonthat,
Sem az ég haragja, sem vas el nem ronthat,
Sem az nagy ellenség, irigység nem árthat.

És mikor az a nap eljön, mely testemen
Csak uralkodhatik, foggyon el éltemen
Hatalma, magamnak ugyan nagyobb részem
Hordoztatik széllel az magos egeken.

S honnan Scitiábul kijött Magyar vitéz,
Merre vitézségét látta világ nagy rész,
Azokrul helyekrül minden szem reám néz,
Hirrel, böcsülettel valamig világ lész.

De híremet nemcsak keresem pennámmal,
Hanem rettenetes bajvívó szablyámmal;
Mig élek harcolok az ottomán hóddal
Vigan burittatom házam hamujával".

Még a gyengédséget is csak roppant erő szine előtt tudja éreztetni.

„Mert az én érdemem nálad annyit tészen,
Mennyi vizet kis fecske szájába veszen,
Az megmérhetetlen tengermélység ellen,
Annyi én érdemem te kegyelmed ellen".

Ezért tudott epikai nyelvet, eposzi zengést teremteni.

Nyoma sincs benne a históriás ének körülíró, ragasztgató terjengős elbeszélő modorának. A jelzős főnév éles, plasztikus kép önála, a kép széles emberi vagy kozmikus jeleneteket ábrázol, az igékben az élet eleven, forró ritmusa ver. Ihltete olykor Berzsenyire emlékeztető ódai szárnyalásba csap:

„Uram, ki Oceánum tenger vizével
Határoztatod neved s az egekkel",

„De az lágy fölyhők is engem biztatnak," — vallotta, s be is szőtte művét lágy felhőkkel, elégiadarabkákkal. Zrínyi fia apjával akar meghalni, de atyja elküldi őt s igy búcsúzik:

„Elragadt tégedet vakmerő bátorság,
Mint széltül hajtatik az ingadozó ág,
Lészen oly üdő is, hogy benned vidámság
Ugy fog tündökölni, mint kertben szép virág."

S beírta eposzába az „idillumot", a „csurgóknak folyását", az egész természetörömöt. Legszebb megnyilatkozása a török gyermek éneke:

„Miért panaszkodjam szerencse ellened,
Ha bővited minden nap én örömemet,
Nem szakadsz el tőlem, az mint vagyon híred,
Hogy állhatatlanságban van minden kedved.

Kikeletkor áldasz az szép zöld erdővel,
Szerelmes fülemile éneklésével,
Égi madaraknak sok különbségével,
Viz lassu zugással, szél lengedezéssel.

Nem irigyled nékem az én jegyesemet.
Inkább hozzá segitsz, szeressen engemet,
Soha el nem veszed az én víg kedvemet,
Neveled óránként gyönyörűségemet.

Adsz nyáron nyugovást és szép csendességet,
Szép Ciprus árnyékot, hűvös szeleket,
Gyönge tűvel varrott szép sátor ernyőket,
Szomjuság megoltó jó szagos vizeket.

Ősszel sok gyümölccsel, citrommal, turuncchal,
Ajándékozsz bőven szép poma gránáttal,
Erdőn vadat nem hagysz, mert nekem azokkal
Bőven kedveskedel és jó madarakkal.

De télen az mikor minden panaszkodik,
Mikor az én szivem inkább gyönyörködik,
Erős förgetegen szüvem nem aggódik,
Mert szép lángos tüznél testem melegedik.

És vagyon császáromnál nagy tisztességem.
És mindenek között van nagy böcsületem,
El nem fogy hát soha az én sok értékem,
Van jó lovam, éles szablyám, szép szerelmem.

De kötve vagy szerencse az én lábamhoz,
Mert elfutottál volna eddig gonoszomhoz,
Ha volnál, szabadon, de rám gonoszt nem hozsz,
Mert kötve vagy szerencse az én lábamhoz."

Zrínyi egész életén keresztül nem kapott méltó szerepet. Bécs megtagadta tőle úgy a fővezéri kardot, mint a nádori

széket, hiába voltak fényes hadi sikerei, s országot átalakító tervei. Életművének másik s nem kevésbé fontos fele: prózai mukássága s röpiratai. A katholikus magyarság nagy összefoglalója, Isten birodalmának hirdetője, megírta az önálló s európai súlyú magyar nemzeti birodalom terveit is. Ő mutatta az új magyar egységhez vezető utat. A „megváltó új" éppenúgy megnőtt benne, amint összesűrűsödött a hagyomány. Belső összefoglaló ereje nem maradt férfiizmai mögött. „Harmóniája", sokarcú erőinek boldogan összezengő viszonya kősziklán nyugodott. Legnevezetesebb prózai művét, a „Török áfium ellen való orvosságot" azért írta, hogy önálló magyar hadsereg magyar vezetés alatt valósítsa meg az ország felszabadítását. Minden haditette intő és bizonyító példa volt e nagy terv mellett. Kidolgozta a magyar hadiélet törvénykönyveit is, de ugyanakkor meglátta a katonának, a hadseregnek az egész nemzeti élettel való szerves összefüggését. Zrínyi a katona mindinkább Zrínyinek az államférfiúnak jobbkarja lett. Katonaegyéniségét nemcsak eposzba ömlesztette, hanem nagy birodalomszervező tervbe is. E birodalomszervező terv bontakozik ki a Mátyás királyról szóló elmélkedéseiben is. Társadalmi vonatkozásokkal, indulatokkal, s vádakkal éppen eléggé megtelt a XVI-ik század. De a nemzet mint helyesen épült s élő, szerves test, mint hivatást viselő rétegeknek egy célban való összeforrása, mint tiszta tudat: Zrínyi Miklósnál jelentkezik először. S e nagy birodalmi gondolat keretében megszünik a vallásos gondolat uralkodó szerepe, eltűnik a felekezeti nézőpont. Minden eddigi tagoltság helyét egy új tagolatlan egység: a nemzet foglalja el. A XVI-ik századot a háborgó, teremtő düh jellemzi, Zrínyiben ez a düh is átalakul bíráló keménységgé. A költőn, katonán s a buzgó katholikuson túlnőtt valami: az államférfi, a nemzeti tudat szinte felvilágosodott viselője.

„Nevelője" s legfőbb ihletője Hunyadi Mátyás volt. Gazdasági téren pedig sokat tanult Bethlen Gábortól. Mátyás király hagyományából merítette a szineket az eszményi magyar uralkodó arcképéhez. S ez a hagyományból felépített uralkodói arc mindinkább tükör lett számára, érezte, hogy egyre inkább hozzá nől s egyre erősebb izgalmak és kisértések súgták, parancsolták a szembefordulást az idegen-jámbor, felekezetileg elfogult, egy századdal legalább is Európa mögött baktató, a magyarsággal semmiképen össze nem függő uralkodói arccal, mely éppen ezért érzéktelen volt minden terve és kiáltása iránt. Ha a hirtelen halál le nem teríti a déldunántúli erdőben, bizonyára ő lett volna a Wesselényi-féle szövetkezés feje, s talán komoly irányt és cselekvő bátorságot tudott volna adni ennek a szerencsétlen sorsú szövetkezésnek.

Zrínyi nyomában.

A magyar köznemesség legjobbjai Zrínyit tekintették vezérüknek. A főnemesség sohasem állott komoly erővel melléje, de ő volt az új társadalmi készülődés gyujtópontja: az eszmélkedni kezdő köznemesség „Phoenixe". Elsősorban Vitnyédi Istvánnak,* a soproni fiskálisnak köszönheti ezt. Vitnyédi, Zrínyi ügyésze, alulról jött ember volt, csak apja emelkedett föl a jobbágyi sorból. Az elnyomott mag szökött benne törzzsé s lombbá, mintha évszázadok mulasztásait szeretné pótolni. Egész sereg iskolát támogatott, s ösztöndíjakkal küldte a lutheránus ifjakat nyugat felé. Fejedelmekkel levelezett, kereskedelmi kapcsolatokat szerzett Zrínyi számára,

* (1612—1670).

katonákat tartott a saját költségén az ő példájára. S megfogalmazta Zrínyi pályáját: „Elébb a palatinusság, azután a hercegség s végül amit az Isten akar." Hiszen: „sokáig fáradozott a természet, ameddig alkotta őt." Vitnyédi a hit melegével óvta, tartogatta Zrínyit, mint a legkülönb magyar politikai lehetőséget. Nehéz, elhatározó precekben csodálatos módon mindig begördült Zrínyihez a kocsija, vagy megérkezett a levele. S szavaiban Zrínyinek széles közösség szavát kellett éreznie.

A nagy humanista birodalmi gondolatot Vitnyédi fordította le a XVII-ik század nyelvére: latin befolyásra támaszkodó nyugati magyar birodalma volt az eszménye, a francia király legyen Magyarország királya, s Zrínyi a helytartója. De ez időben élt s éppenolyan komoly lehetőséget látott az Erdélyben felzsendült magyar birodalmi gondolatban is, a „napkeleti birodalomban", mely Kelet-Közép-Európára támaszkodnék s nagy emberi szerepet vállalna benne. A francia királlyal levelezett tervei érdekében, de a román vajdával is. A latin Európával való szerves kapcsolat volt terveinek egyik sarka, a másik: Erdély politikájának örök gerjesztője, Báthory Gábor mámorának s Bethlen Gábor józan, súlyos fontolgatásainak gyümölcse: a törökre támaszkodó s szívós erejével a törököt is túlélni képes keleti birodalmi terv.

Vitnyédi Magyarország örök vándora volt. Nagy politikai célok siettek nyugtalan szekerén. Lángolt s szervezett Zrínyiért s egy gyönyörű birodalmi álomért. Zrínyi halála után pedig a Wesselényi-féle szövetkezés lelke lett. Ő tartotta össze, amíg lehetett, a folyton szétfutni készülő vezéreket, a „bábukat" s toborozta mögéjük az ő terveinek s harcainak igazi értelmét: a köznemességet. De látnia kellett, hogy a „vezérek" még bábúknak sem jók, s ekkor teljes erővel kitört belőle a mélyből jött ember örök politikai mámora: a

forradalom. El akarta fogatni egyik utazása alkalmával a császárt, hogy fogságba vessék és így csikarják ki tőle a magyar kívánságokat. A szövetkezés vezetői visszariadtak ettől, Vitnyédi élete pedig csakhamar elpattant, mint a túlfeszített rúgó.

Az ő roppant szivóssága varázsolta elő új történelmi szerepre a magyar köznemességet. A XVI. század nemesi „hőse" Werbőczy, a bosszúálló; Zrínyi s Vitnyédi nemesei azonban a nemzeti tudatot, Zrínyi életének legfőbb értelmét hordozzák. Legszebb példa erre Bónis Ferenc éneke, mely történelmi s emberi vallomás a XVII-XVIII. század nemzeti tudatáról:

„Fekete gyásszal béborult Magyar Nép,
Ha elnézem benned, nincsen egy pontnyi ép,
Mert sok gyülevész nép, már mindenfelől tép,
Ki miatt csak oly vagy mint senyvedő kép.

Rettegés félelem környékezett téged,
Minden bontogatja vékony békességed,
Nem állhatsz ellene, nincsen erősséged,
Mellyel rettenthetnéd fene ellenséged.

Ügyed porban hever, rád sok veszély tódul,
Régi szabadságod szolgaságra fordul,
Vigasságod helyett szemedből könny csordul,
Kemény sziv sorsodon, amely meg nem indul.

Csak magad maradtál, mint mezőn a tarló,
Melynek ékességét lemetszi a sarló,
Ó édes Nemzetem, mely igen vagy gyarló,
Mert nincs az udvarban éretted udvarló.

Ugyan elbágyasztott kínod, mint törött ág,
Rendeid elértek s a jajt hozó szív csak rág,
Nemzeted majd elfogy, kit ellenség csak vág.
Ujabb méltóságra vajjon mikoron hág?

Óh kemény állapot, kinn éjjel s nappal sir
Szivem, hogy nemzetem békességgel nem bir,
Magam is senyvedek nincsen enyhítő ir,
Fogságom sebére, mely volna kedves hir.

Neked édes hazám vékony erőm szerint
Mindenben szolgáltam, nem mutattam csak szint,
Mint tudtam rólad elháritottam a kint,
Ugy cselekedtem és igaz Hazafikint.

Igaz ügyed ha volt, kiköltem melletted,
Nagy inséget láttam szüntelen feletted,
Melyet méltatlanul szenvedek helyetted,
Éltemet nem szántam, mert megérdemletted.

Sérelmes sebedet én gyakran kötöztem,
Borral és olajjal szivesen öntöztem,
Javaimmal magam soha nem töltöttem,
Sőt a magamét is néha rá költöttem.

Oltalma megromlott sorsodnak voltam én,
Nem is igyekeztem soha a magamén
Ugy, mint a magadén ügyed keserülvén,
Mind azért szállott rám most ez lángozó szén.

Boldogságod, hogy nincs, szivem mely igen sir,
Tudom e fogságban fejem véget nem ér,
Előmenetedre többé vissza nem tér,
Azért ma tetőled hiv bocsánatot kér.

Isszonyu rabságot kik velem szenvedtek
Magyarok czimeri, nemes ágból lettek,
Ha mikor vétettem, míg éltem veletek
Lelkem áldására mind fejenkint gyertek.

Óh szivem öröme s életemnek fele:
Márjássy Annám tudom szived tele
Bánattal, mert ennek elborított tele
Sehonnat nem fú rád vigasságnak szele.

Paisod tenéked a nagy Isten lészen
Sürü bánatidban kedves véget tészen
Ingyen irgalmában s kedvében bevészen
Csak tiszteljed nevét mindenkoron készen.

A Jákób oltalma neked is oltalmad,
Édes kisded fiam s hüséges tutorod,
Keserüségidben enyhitő orvosod
Felhozza még egyszer vigasságos napod.

Téged édes hazám, ki inséget szenvedsz,
Szörnyü félelembe majd szintén elepedsz,
Senkit oltalmadra sehol nem remélhetsz
Istennek ajánlak, fordulj a vezérhez.

Rajtad a nagy Urnak áldása maradjon,
Irgalma mint a viz bőven rád áradjon,
Mikor vivsz a harcon, karod ne fáradjon,
Ellenség tőrében néped ne akadjon.

Igazság és jóság szeretettel egymást
Csókolgassák benned ugyan szemlátomást,
Lásson határodban minden bő áldomást
Tiszteljék az Istent fiaid és nem mást.

Szentséges Jehovám, látom életem már
Tovább nem nyujtatik, fényességed is vár,
Im hitem leteszem kezedben, semmi kár
Nincs benne, épségben megállott, vizsgáld bár.

Uram elvégeztem, melyet biztál reám,
Igaz vallásomban melyben szült volt anyám
Hiven megmaradtam, jövel kedves atyám
Lelkemet vedd hozzád, add meg szép koronám.

Az ezerhatszázban és a hetvenegyben
A Sz. György havának harmadik hetében
Poson városában rabságba léttemben
Igy kesergem sorsom s hazámat ügyében.

O dolor, o dolor oh ingens dolor, o ingens dolor!"

Bónis a Wesselényi-szövetkezés alkalmával fölkelő zempléni nemesség vezére s a mozgalom egyik lelke volt, 1671 ápr. 30-án fejezték le Pozsonyban. Verse éppen olyan óriási jelentőségű adalék koráról, mint a „Siralmas panasz". Elején a későbbi Rákóczi-nóta egyik motivumával találkozunk, folyama népdalrészletet is ringat. Vége felé felcsillan Kölcsey Himnuszának fohászkodása. A verselés itt is kezdetleges, de a vers érzelmi felépítése, a belső ritmus már messze az átlag fölé emelkedik. S a külső forma már nem tagolja s zilálja szét a mondanivalót, a vallomás a maga egészében ömlik a forma edényébe. Formailag is és tartalmilag is őse a korai kuruc költészetnek.

Bónis tudósít róla, hogy a fölkelő kuruc lelki alkata már Zrínyi korában készen volt, történelmi szemlélete már megszületett, sajátságos érzelmi zsúfoltsága már lobogott. A „sérelem" került a magyar élet gyujtópontjába, s a hős a

nemzeti sérelem stigmáit vállaló nemes lett. A XVI-ik század társadalomszemlélete elsorvadt, s a XVI-ik században bontakozó magyar eszmélkedés nemesi-nemzeti tudattá alakult. A fölkelő nemesség a nemzeti tudatot a maga rendi és alkotmányos sérelmeinek viselőjévé tette. Az „ügy"-höz csatlakozó főnemességben természetes vezetőit látta, s köztük kereste a „fejedelmet". A mélyréteg, mely az előző században teljes erővel előretört egy forradalmi kisérletben s egy szellemi kulturában, most csak másodrendű szerepet kaphatott, s ha kezdeményezett is, kezdeményezése beolvadt a nemzeti küzdelmekben új s széles, országos szerepet vállaló nemesség vállalkozásába. Bónis Ferenc első hitvalló képviselője e „megújhodott" nemességnek.

Sokan Zrínyi Miklósnak tulajdonítják a „Siralmas panasz" című röpiratot. Annyi bizonyos, hogy Zrínyi környezetében, Zrínyi „pártjában" keletkezett s a „kurucság" első nagyvonalú prózai megfogalmazása. Az ország legfőbb megrontójának az idegen nemből való királyt tartja. Fő végházainkat a német maga vesztette el, vagy pedig miatta veszítettük el. Kihordják országunkból a kincseket, németeknek kótyavetyélik a koronajavakat. „A Dunamelléki magyarokat magukhoz kapcsolják vagy hazugsággal és álnok szinmutató kedvezéssel: azonban a Tiszamellékieket és Erdélyieket gyűlöltetik, utáltatják, üldöztetik, hogy igy egymást fogyassák." Megtörtént tehát, a nagy társadalmi hasadás: kurucokra és labancokra oszlik az ország. A „Siralmas panasz" már nemcsak a külső, hanem a belső „ellenségtől" (labancok) is óvja nemzetét.

Irodalom: Hörk József: Muzsaji Vitnyédi István. Fabó András: Vitnyédi István levelei. Bónis F. versét l. az Irodalomtörténeti Közlemények 1917. évfolyamában.

Apácai Cseri János.

(1625—1659)

Dávid Ferenc, Misztófalusi Kis Miklós s Apácai Cseri János mindhárman a magyar művelődés hősei. Sorsuk éppenolyan jelentős, éppen annyira „mű", mint alkotásaik. A viszonyokhoz mérten forradalmat akart mind a három a művelődés három nagy területén: Dávid az egyház életében, Kis Miklós a könyvkiadás terén s Cseri a magyar közoktatás és közművelődés intézményeiben. Apácai Cseri Jánosnak eddig bölcseleti műveivel foglalkozott legbehatóbban az irodalomtörténet, holott e művei inkább tankönyvkisérletek, s igazi jelentősége gyönyörű, tragikus sorsában, beszédeiben és művelődési terveiben rejlik.

Cseri János árva jobbágyfiu volt. A tizenegyéves, elhagyatott gyermek egy délután a szomszéd faluba csatangolt. Vándorló diákok tartózkadtak éppen ott, a korcsmában mulattak, daloltak. A fiú hallgatta az éneket, azután hozzácsatlakozott, ő is énekelni kezdett. A diákoknak nagyon megtetszett éneke, s magukkal vitték. Igy került előbb a kolozsvári, majd pedig a gyulafehérvári iskolába.

Cseri Jánosban az örök székely életforma bontakozott ki, úgy ment napnyugat felé, akár később Kőrösi Csoma Sándor keletre: a kis székely törzs óriási életösztönével és életigényeivel. „Aki tanulni akar, egy helyen sokáig ne maradjon!... Állj inkább, mint ülj, fuss, mint menj". Ez volt az életelve. Apácai Cseri Jánosnak megadatott a tiszta értelmi ihlet, melynek ő az első nyilt s tudatos jelentkezése ezen a földön. Az emberi értékek rangsorában első helyre már az értelem gyönyöreit teszi. Az emberi tudás fáklyáiról, az ősnyelvekről mond himnuszt: „Hozzád tér sietve beszédem, héber nyelv, mint a nyelvek anyjához. Mert hiszen te rejted

magadban magának az Istennek és az isteni dolgoknak ismeretét... Téged maga az ur teremtett az első ember számára. Rajtad szólott. Téged használt Ádám a paradicsomban, te hangzál a világ kezdetén. Te a zord Mózes, a homályos próféták, a barbár királyok ajkán megszólalván ezeket simán, világosan és ékesen szólókká varázsoltad. Te szent vagy, te bölcs vagy, te isteni vagy. Midőn minden más nyelv elenyészik, te fenn maradsz, az örök életben is zengeni fogsz."

A szellemi ember számára megfogalmazta az aszkézis törvénykönyvét: „Fuss mindentől, valami az embert kényelmessé teheti... Hálj örömest száraz deszkán, avagy kemény kövön, mint lágy párnán, vagy gyenge ruhán... Egyél olyan ételeket jobb szivvel, melyek nem igen kényesek az inynek... Kerüld, valami gyönyörűséget hoz... Soha tudományi fegyvereket kezedből le ne tedd, az munka közt virágzik az virtus. Nem derekas dolog úgy tetszik az, melyhez fáradság nélkül juthatsz. Qui cupit, capit omnia. Aki törekszik, elér mindent. Az tudománynak gyükere keserű, gyümölcse pedig gyönyörűséges. Nos tehát: ha mellyedben vagyon még elevenség ha szivedben csak virtusnak szikrája maradt, távol legyenek tőled minden lágy, könnyű, kényes dolgok, keményeket keress, kősziklákon, havasokon járj, kelj." Igy készülődött a németalföldi egyetemekről hazafelé, edzette magát a zord honi éghajlathoz.

Az utakat dicsérte, tudományszomja messze földre vitte. Tele volt szent terhekkel, az emberi sors értelmét ismerte meg, az emberi szellem értékeit gyűjtötte össze, hogy népének hozhassa ajándékba. Tudta jól, hogy otthon egyedül fogja az ébredést hirdetni az „álmos és hályogosszemű magyaroknak". Tudta, hogy az ősálom és Bacchus (a bor mámora) tartja kezében az élet fonalát, s bölcsőtől a sírig úr a sötétség. Mi lesz tarsolyának sorsa, melyben éppen a böl-

csességet hozza? Hiszen a magyar világ „rossz apák, gyenge anyák, rakoncátlan gyermekek, fortélyos, verekedő, kegyetlen urak s csalárd hűtlen szolgák" világa. S az egyház? Bábalakok a papok, kik a kereszténység alapelveit is alig ismerik. Kósza árnyak, üres álcák az iskolák tanulói. A közéletben: megvásárolható birák s Bileám-követő ügyvédek. Minden műipari dologban idegen kézre szorulunk. Zokogó parasztok, feldúlt házak, éhező falvak, gondozatlan városok. Egyszóval: „rosszul kormányzott közügy."

Gyökerekig ható társadalomszemlélet ez, keserű és komor, de éppen ezért annál mélyebbről fakasztja fel a teremtés vágyait. Szabó Dezső jól látja Ady nyomán, hogy a magyarokból mindig a halál rettenete vonzotta ki a legigazibb életforrásokat. Apácai is e feldúlt, romlott társadalom szine előtt csodálatosan életteljes és valószerű, s mégis látomásokkal fölérő elgondolásokban rajzolta meg a fölemelkedett és művelt magyarság országát és arcát. Minden gondolata, minden képe dús esztétikai tartalmat kapott, eszméi tavaszi virágzásban, vagy pedig őszi gyümölcsök érettségével jelennek meg előttünk. Az aszkéta, a keserű társadalombíráló éppen ezért csupa belső derű és bizakodás volt. Mikor a bölcsesség tanulásáról beszélt, jóformán az emberi szellem egyetemes történetét és hagyományát foglalta össze, de ugyanúgy és építő hittel mutatta fel a magyar szellemi hagyományt is: „A Szegedieknek, Molnároknak, Gelejieknek, Csulaiaknak, Gidófalviaknak, (és hogy az erényt az ellenfelekben is elismerjem) a Pázmányoknak, Csanádiaknak, Enyedieknek, Dálnokiaknak emlékezete első leheletre szétűzi és szemmel láthatóan bizonyítja, hogy nem nemzetünk barbár szellemében rejlik eme szerencsétlen elmaradás oka, hanem a szerencsétlen közoktatásban."

A magyar szellem nagy hagyományaira támaszkodva el-

jutott a tervszerű nemzetnevelés gondolatához. Zrínyiben bontakozott ki a politikai és katonai nemzet fogalma. Cseri számára pedig a nemzet már szellemi és erkölcsi építmény volt. Megelőzte Bessenyeit és Széchenyit. Már tisztán látta az anyanyelv mérhetetlen szellemi és közéleti fontosságát is. Megkezdte a nyelvújítást, tehát Kazinczyék életművének csirája is benne élt: „Kétség kívül igaz, hogy az oly szerencsétlen nép, mely a tudományokhoz csak idegen nyelven jut, vagy későn, vagy soha nem emelkedik a tudomány tökéletességére... Fordítani kezdtem... E nyelvnek (t. i. a magyar nyelvnek) elegendő szók nélkül szűkölködő volta s mintegy mezítelensége már kezdetben elijesztett."

Áldott folyóknak tartotta a szellem erőit és áramlásait: „Ezek amaz igen kedves folyók, melyek felfrissítik az államot és az egyházat." Szellemi folyamrendszert akart építeni, melynek ágyai az iskolák. Alapok voltak az ő szemében az iskolák, melyekre a nemzet szellemi temploma épül. Magyarnyelvű népiskolák tömegét sürgette, nélkülük „az ország tartomány és a város a tömérdek tudatlanságnak tengerébe borul bé és az Isten országától is messze vagyon." Nélkülük az analfabétizmus sötétsége jön, s a nép soha sem lesz a politikai nemzet tagja. És középiskolákat sürgetett, nehogy a kezdetnél megdermedjünk. Az ő tervbe vett iskolarendszere már három nagy tagozatot követelt: népiskolát, középiskolát s egyetemet.

„Valóban elébb érhetné el valaki kezével a csillagokat, elébb szoríthatná az óceán hullámait egy kis árokba, elébb mozdíthatná ki Archimédessel helyéből a földet, mint a művészetek és tudományok lankadatlan és buzgó művelése nélkül a nemzetet pallérozottá tehetné. Mert ami a testben a szem, kedves hallgatóim! az a tartományban a főiskola, vagy akadémia." A főiskola „alapja nemcsak az egyháznak, ha-

nem az államnak is." A magyar művelődés hatalmas, józan, tervszerű programja megszületett. Ő küldte haza egykor Cseri Jánost: „De mihaszna, ha távolról csak henyélve nézem a kedves hazámnak siránkozásra méltó állapotát? Orvos és orvosság kell a nyavalyának." Elindult egykor hazafelé tanárnak, oda, ahol minden tanár törpe volt mellette, jött szabad lélekkel, holott a vallási élet már régen megmerevedett, s készen volt Geleji Katona puritán protestáns Kalauza. Jöttek a félemberkék folytonos támadásai, a fejedelem korlátoltsága, s az özvegy fejedelemasszonyon kívül, kit uralkodó fia meg is rótt ezért, az urak közül csupán Bethlen Miklós csüngött fiúi lélekkel rajta, az a Bethlen Miklós, kit szintén mellékalakká alacsonyítottak, s ki őrizet alatt fejezte be életét. Cseri a gyulafehérvári főiskolán tanított, csakhamar elveszítette tanártársai jóindulatát s a fejedelem kegyét. A kolozsvári „kis iskolához" helyezték. Ez volt a lelki szúrás testi betegsége mellé.

Ama székely falu korcsma-ablaka alatt megkezdett éneket folytatta egyre zengőbben, de most már nemcsak fiatal tisztaálmu diákok, hanem nagyurak, áltudósok s papok hallgatták. A készülő szellemi csillag befejeződött, s egy kis országra akart fényt borítani, de kevesen voltak a hivatottak...

Mikor egy-egy „igen kedves folyó" kiszakadt belőle, s elöntötte a szomjas erdélyi földet, nagyot szorított csontos kezével bordái között a halál. Egyedül volt, üldözött volt, élettársára és kicsi sarjára is csak halált tudott hagyni.

Irodalom: Paedagógiai munkái, összegyüjtötte Hegedűs István. Tavaszy Sándor: A. Cs. J. személyisége és világnézete.

A polgár tragédiája.
(1650—1702)

A protestáns pap olykor maga nyomtatta könyveit. Némelyik hordozható nyomdát cipelt a hátán vándorlás közben, másik házában rendezte be a nyomdát, mint Bornemisza Péter, Heltai Gáspár egyidőben tisztára nyomdájának és kiadványainak szentelte életét, de papok voltak mindannyian egyházuk tekintélyével és szervezetével a hátuk megett. Egy erdélyi diák, Tótfalusi Kis Miklós azonban Belgiumban modern, európai polgárrá vált. Világhírű nyomdát rendezett be, fejedelmeknek s a pápának dolgozott amsterdami műhelyében. Volt idő, hogy targoncával tolták a pénzt szállására. Nem volt író, hanem nyomdász és könyvkiadó, iparos és kereskedő, de a kultúra tiszta igényeivel.

A „sorsot" ő sem kerülte el. Németalföldi talajon felépített egy életformát s egyszerre csak úgy érezte, hogy el kell vinnie az erdélyi földre. Visszajött, hogy „könyvekkel bővitse és olcsóitsa e hazát." Olcsó bibliát és zsoltároskönyvet tervezett elsősorban, hogy a műveltség minél jobban terjedjen. Hazajött óriási munkakedvvel s azzal a puritán polgári öntudattal, mely Nyugat-Eurúpában már becsülést, politikai és társadalmi súlyt szerzett ennek az osztálynak.

XVII-ik század magyar szellemi életében elcsittult az előző század társadalmi kavargása. A nagy vallási rendszerzések (Pázmány, Geleji) s a felekezetek birtokállományának végleges kialakulásával kapcsolatban a „társadalmi rend" is még jobban megmerevedett. Kis Miklósnak, a polgárnak, a nyomdásznak (ugyan ki vette emellett figyelembe nagy műveltségét s érdemeit?) ebbe a merev társadalmi rendbe kellett volna beilleszkednie.

Nagy lendülettel kezdi a munkát, de az urak után kell

somfordálnia, ha egészen apró hivatalos ügyeket el akar intézni. Gyűlésekbe kell „koslatnia" s ott kénytelen „az időt eltekeregni", miközben a nyomdájában szeretne dolgozni. Megindulnak a kolozsvári pletykák és rágalmak. Adókedvezményt kér, s felesége rendes ruhát mer viselni! Búzát vesz a piacon s takarékosságból otthon sütteti a kenyeret, mire a táborszájú sütőasszonyok nyelvére kerül. Az urak lenézik s foghegyről beszélnek vele, hiszen „csak" nyomdász. Eljött Németalföldről, ahol „egy közönséges embernek is derék könyvtára vagyon", ahol szép pályát és boldog életet teremthetett volna magának: „Belgiumban, azt merem mondani 30 esztendeig nem őszültem és vénültem volna annyit, amennyit itt a 9 esztendőtől fogva."

Már-már képtelen munkáját folytatni, mikor utolsó lépésre szánja el magát. Röpiratot ír „személyiségének, életének és különös cselekedeteinek mentségére" 1698-ban. Irásának kortörténeti becse igen nagy, mély és őszinte lírája pedig megható. A végén felveti a kérdést, hogy mit is tehet? „Mindazt, valamit ennyi esztendők alatt annyi költségemmel és véres verejtékemmel a Haza hasznára készítettem, mind összerontván még a port is leverjem lábamról mondván: Nem méltó ez a hely énhozzám. Aztán ahová a végzet visz, bujdosásra indulván, az Erdélyi Méltóságoknak hitleveléket, mint Amurates a Lengyel Lászlóét, a kopja hegyébe függesztvén, valahol járok-kelek Európában, tele szájjal hirdessem ezt: Ez az erdélyieknek hitük, így és így nyomorították meg a haza javára teljes lélekkel igyekező szegény legényt. Az én életem szüntelen való halál, midőn lelkemnek szüntelen való fájdalmával, a véghetetlen sérelmek alatt eszem kenyeremet és a szám nélkül való meggyőzhetetlen akadályok célomtól felette igen messze vetnek."

Ezek után az eklézsia megkövetését kívánták tőle s műve

visszavonását és megsemmisítését. Az volt a vád, hogy úgy bánt az urakkal, amint nem illett volna. Megtört. Engedelmeskedett s csakhamar elpusztult. A nyugateurópai polgár tört be véle a XVII-ik század Erdélyébe. Hulló csillag lett belőle is.

Elkobzott röpiratát Gyalui Farkas adta ki újra, bevezetéssel s jegyzetekkel. 1902.

Gyöngyösi István.
(1625—1704)

Gyöngyösi István elsősorban „az elmult idők bizonysága" akart lenni. A históriás ének történelmi szelleme élt benne, a „halált nem ösmérő krónika" volt az eszménye. Ő a magyar históriás ének öntudata és új dolgot is művelt, mert a széphistóriát is beömlesztette a históriás énekbe. Igy keletkeztek eposzai. Maga Gyöngyösi állítja párhuzamba műveit Tinódi Lantos Sebestyén énekeivel, s megállapítja, hogy Tinódi hagyományát követte, de a históriát „fabulákkal" színezte. Népszerűségének ez az egyik titka: egyesítette a kor két legnépszerűbb műfaját: a históriás éneket és a széphistóriát. De meg is újitotta, diszes barok ruhába öltöztette őket. Műveit elborítják a kitérések, párhuzamok, leírások, elmélkedések, a barok díszítő elem néha egészen elborítja az eseményt, s pótolni próbálja a teremtő, az alakító művészt.

Zrínyi Miklós szabadon teremtett az adott történelmi anyagból, alakított, Gyöngyösi a kész történelmi vázat csupán feldíszítette. Zrínyi mitológiája a keresztény lélek természetes kikristályosodása, Gyöngyösi mitológiája gépezet. Zrínyi magába szívta az európai műeposz szellemét, Gyöngyösi felszívó képessége csak külsőségekig terjedt.

Leíró művészete helyenként meglepően érett. Arany János is rámutatott a kovácsműhely leírásának elevenségére a „Kemény Jánosban“:

„Hatan állnak elő kovácsok számából.

Vaspor szennye ülte hízott pofájokat,
Szenek pozdorjája füstölte nyakokat,
Sok szikra csipdeste feltürött karokat,
Egy-egy pöröly tölté befogott markokat.

Ritkult a szakállok csapdosó tüzekkel,
Éktelen homlokjok pörzsöllött szemekkel,
Orcájuk varasult gyakor égésekkel;
Merő félördögök kormos személyekkel.“

Sokat tanult Gyöngyösi századának lírájától. Arany János epikába tévedt lírikust látott benne, s valóban lírai részletei fölérnek a kor legszebb költeményeivel. Eposzai tele vannak ilyen kiemelkedő s önmagukban is élő lírai darabokkal, amilyen Wesselényi első találkozása Szécsi Máriával:

„Le sem veszi szemét szép ábrázatjáról,
Mint a saskeselyű mikor naphoz járul, —
Örömest rózsákat szedne orcájárul,
Nem lehet: énekét igy kezdi szájárul:

Szivem rejtekének tündöklő csillaga!
Helena szépségű kedvemnek világa!
Felderült napomnak nálad van világa!
S uj fénnyel tündöklő estvilágossága!

Hattyui termeted mert, szivem, igen szép,
Vagy is vidám, deli egész testedben ép,
Nyelved friss, eszed nagy, orcád is kedves kép,
Magad kelletése szemeket fogó lép."

A XVI-ik század s Zrínyi Miklós kemény, súlyos veretű nyelve után kedves, lágy, könnyed költői beszédet alapított. Arany János azt vallotta, hogy Zrínyi alakító erejével s Gyöngyösi költői nyelvével meg lehetett volna írni az esedékes nagy magyar eposzt, s Gyöngyösi nyelvét, mint forrást, egyenrangúnak tartotta a népnyelvvel.

Gyöngyösi az élhetés embere volt, jellemében számos udvaroncra valló vonást találunk. Tudott élni s változni az idővel, s művei életének politikai kanyargóit is pontosan feltüntetik. A királyhű Wesselényi szolgálatában indult élete, s a „Murányi Vénuszt" nem utolsó sorban urának udvarlása céljából írta. De 1663-ban már Zrínyi Ilona s Thökölyi Imre házasságáról írt, „tántorgó öregségében" pedig Kemény János erdélyi fejedelem sorsát foglalja versekbe. Korszerű ember volt és sikerült megalapítania a korszerű éneket.

Irodalom: Arany János: Irói arcképek: Gyöngyösi István.

Névtelen költők.

A XVI-ik században kezdődik a világuk, a XVII-ik s a korai XVIII-ik század a virágkoruk. Nagyon közeli viszony fűzi legtöbbjét Balassához, mint a virágot termőföldjéhez. Utódjai, rokonai, epigonjai és sokban teljesítői.

Tudvalévő dolog, hogy Balassától a XVIII-ik század vé-

géig hiába keresünk nagy lírikust, nincs költő, kiben az érzelmi műveltség összes sugarai összefutottak volna, mint Balassában. E hiány azonban mégsem fejlődéstörténeti hiány, mert ha nincs is e terjedelmes korszakban nagy költő, de van nagy líra. A Balassából föltörő líra tovább élt, fejlődött és gazdagodott s magába szívta az időt, a sugarak éltek, csak nem egyesültek nagy lírai egyéniség összefoglaló fényében, hanem egyenkint villantak fel, „névtelen", ismeretlen költők verseiben. Kéziratos daloskönyvek és ősnyomtatványok tartották fenn ezt a lírát, s ha szerzőit itt-ott ismerjük is, gyakran azt se tudjuk, hogy költőről, vagy pedig másolóról van-e szó?

E líra keletkezése és kialakulása nagyon hasonlít a népköltészetéhez. A népköltemény megállapodottabb alakjáig, határozottabb arcáig hosszú út vezet, melyet összeéneklésnek nevezhetünk. A népköltemény vándorolt, olykor a félországot bejárta, az egyéniségek egész sora alakította és tovább teremtette, míg olyan alakot nyert, melyben az alkotó ösztön megnyugodott. E „megnyugvás" alakja is rendszerint csak egy-egy tájra nézve érvényes. Harsányi és Gulyás felvetik a kérdést, hogy daloskönyveinkben miért annyi a megegyező s rokon szöveg? S mindjárt meg is felelnek reá: a leírók azt vették át a hozzájuk került szövegből, ami megtetszett nekik, de alakítottak is rajta, hozzá írtak, néhol két-három versből írtak új költeményt. Irodalmi megrögzítői voltak a „népdal" keletkezési és kialakulási folyamatának is. Az „összeénekléssel" teljesen párhuzamos és rokon folyamat ez az „összeírás".

De miért elsősorban Balassa Bálint szerves és természetes folytatója ez a líra? Nemcsak azért, mert Balassa örökségében lírai kincsesbányát nyertek, hanem azért is, mert a költők véle rokon gyökerű, vagy sorsú egyéniségek voltak.

A létében megingott, vagy pedig létét hősiesen kockára vető magyar nemes sorzérzése és életszemlélete uralkodik ebben a költészetben. A katonasors mámora tovább élt és éltetett, ő volt a jobbak osztályrésze a nemzeti küzdelmek idejében. A „bujdosás", a történelmi rengések közepette talaját vesztett ember menekülése, panasza, keresése, s küzdelme az új életért: a legfőbb lírai izgalmak egyike maradt. Egyre jobban a líra középpontja felé nyomult a felszabaduló szerelmi érzés. Nem nehéz mindebben a Balassa-sorssal való rokonságra ismernünk.

Balassa hatása főleg a szerelmes versekben érezhető. De a fejlődő szerelmi költészetből eltünt Balassa „szemérme". Balassa féktelen szenvedélyeinek tombolása közben szégyenlette szenvedélyeit. A költészet néki éppen vad életének a megnemesedése volt, „a test lett benne igévé". A nyomában viruló szerelmes líra azonban csupa érzékiség. Az újkori ember egyszerre új lírai hangot teremt: a vallomás gáttalanul őszinte hangját, az érzés és a kifejezés között meredező gátak rendre eltünnek. Ez a szerelmes líra a humanizmus s a reneszánsz nyomán az ó és uj klasszikus irodalmakból is táplálkozott, mint Balassa Bálinté, később pedig befogadta a barok kultúrát. A két klasszicizmus világa egyrészt diszítő elemeket adott, másrészt mitológiát a felszabadult szélesebb, teljesebb ember számára és igazolására. A lírai kultúrában kivirágzott a reneszánsz uj pogánysága, mely különben a keresztény mitológia egyes elemeit is magába szívta. Szükségszerű átmenet volt ez a sajátságos mitológia mindaddig, míg ki nem alakult az újkori ember mitológiája, illetve mitológiai mélységű és jelentőségű eszmecsillagzata.

Az egész világ egy nagy szerelmi ünnep ebben a lírában. Hangja hol klasszikus díszekkel terhes, hol pedig vérpirosan egyszerű és életteljes:

„Nagy szorgalmatosan kerestelek,
Minden utcában téged lestelek,
Igen akarom, hogy megleltelek.

Jó illatokkal terhes az házam,
Elég van mindenem és jó mirhám,
Szépen füstölgő minden jószágom.

Szép nyoszolyámat már megvetettem,
Selyem paplannal beterítettem,
Szép szőnyegekkel ékesítettem.

Ifjuságodat ne töltsd héában,
Miglen vagy élted szép virágában,
Járj, szivem kedved kévánságában.

Mellyemet néha selyemzsinórral,
Néha aranyból vert pántlikával,
Tűzöm, megrakom szép virágokkal.

Mint nevendékeny plánta oly vagyok;
Ugy mint pünkösti kinyilt virágok,
Hol fehéredek, hol pirosodok.

Néha fejemre csak fátolyt vetek,
Melyre szép szemmel ifju legények
Néznek; de róla ők mit tehetnek?

Keskeny derekam arany párta-övvel,
Mely vagyon rakva szép drágakővel,
Kontyom is ékes szép arany tűkkel.

Aranyos végit patyolatokkal,
Szép himmel varrott gyenge fátyollal,
Nyakamat körülveszem fodrokkal.

Megékesítem magam ezekkel,
Gyönyörűséges élő türkekkel,
A tíz ujjomat arany gyűrűkkel.

Én el nem unnám véled játszódni,
Jeles beszédben elgyönyörködni,
Tudok emberrel én beszélgetni.

Ne szomorkodj, lám senki sem bánt,
Töltsd be kedvedet, kit szived kévánt,
Majd egészen süttetem az bárányt."

S emellett a népi izű és szinezetű egyszerűség zengését halljuk lépten-nyomon:

„Az hol te jársz: rózsa keljen!
Az hova lépsz: gyöngy teremjen!
Ez világon hirünk legyen,
Szerelmünknek oka legyen.

Az hol te jársz: az nap megáll,
Pávamódon nézvén csudál.
Minden ember téged kiván,
Soha téged nem bánt halál."

Bónis Ferenc bucsúzó énekének egyik része is feltünően egyezik a népdallal.

A lakodalmi költészet csúcsát a házasok énekei jelentik.

Igen kedvelt műfaj volt ez, részben tanító, részben enyelgő, néha gúnyos hangú. A házasokat inti, a házastársak tréfás, komoly beszélgetéseit önti versbe. Legszebb darabjuk az „Adhortatio mulierum" a Szamosmelléki névtelentől. Az ifju férj oktatja benne „szép házastársát:"

„Asszony szép társam és szép virágom,
Ha Isten minket ketten öszvebir,
Tanítlak kérlek, hogy ne bánjad.

Ha mikor asszony tegöd szólítlak,
Mondj akkor engem édös uradnak,
Mert ha nem mondasz édös uradnak,
Ifjak kik látják, csak megcsufolnak.
Tegödet mondanak szólhatatlan társnak.

Ha mikor ketten egy uton megyünk,
palástodat hátamra ne add:
Mert ha palástod hátamra adod,
Ifjak kik látják csak megcsufolnak:
Engömet mondnak asszony szamarának.

Ha mikor követök házunkhoz jönnek,
Te meg ne felelj az követöknek.
Mert ha megfelelsz az követöknek,
Ifjak kik látják, csak megcsufolnak:
Tegödet mondnak Simon bírónak.

Ha megfogadod, magam igérem
Morhám és pénzem mind tied leszen,
Te léssz enneköm nagy tisztösségöm,
Ifjak kik látják meg nem csufolnak:
Engömet mondanak nagy bódog embörnek.

Ha nem fogadod, Isten ne mentsön
Bottul pálcátul az te hátadat,
Piros orcádat szégyönvallástul,
Hátadnak hosszát szép sudar pálcátul."

Továbbra is lírai forrás maradt a biblia s a prédikátorsors. A prédikátor harcos, ostorozó hangja ugyan nem tünt el, de többnyire megszelídült és új emberi s költői magatartás virult ki benne. A XVI-ik század a folytonos harc közben előrenyomuló protestántizmusé. A XVII-ik században ez a terjeszkedés megakadt, sőt: az üldözés a gályarab-sorsig fajult. E védekező küzdelem közepette alakult ki a magyar protestántizmus második arca, melyben elhomályosodtak a harcos prédikátor égő, kemény vonásai s helyükön a hitvalló szinei kezdtek derengeni. Szellemibb fegyverekkel folytatták a harcot. Kemény csapást kapott a fa, s lehullottak haragos, vérpiros virágai. De rögtön halványabb, áttetszőbb, szellemibb virágokat hajtott könyörgésül és engesztelésül az idők.

A második protestántizmus legjellegzetesebb verse a Czeglédi István halálát siratő ének 1671-ből. Egész kis eposz, s a prédikátorság belső „történetét" zengi. Czeglédi Kassa városának volt prédikátora, szegénységben élt, „Rómával állott sok harcokat. mert lelki vitéz volt." Rebbelisnek nyilvánították „az ártatlant" (Wesselényi-féle szövetkezés!), elfogták s Czeglédi István ekkor elmondja híveinek és önmagának a lelki vigasztalás énekét:

„No már ellenségim, csak hozzám lássatok,
Mert a Krisztusnak én ért buzája vagyok,
Megérttem, és immár, csak megarassatok,
Megadják a bért is, csak várakozzatok!"

Pünkösd havában szekérre tették, hogy a pozsonyi vértörvényszék elé vigyék. Nagyszombat határában azonban „a gabonák között" érezte, hogy itt az utolsó óra. Feleségéhez szól:

„Kelj fel és öntözd meg elepedt nyelvemet,
Tedd feljebb megbágyadt hideg kezeimet;
Nem soká hurczolod gyötrelmes testemet,
Mert elküldte Isten mennyből követemet."

Gyermekét Erdélybe: „Páthmos szigetére" küldi. S a puritán prédikátor végső látomása már misztikus látomás: angyalok serege áll körülötte. Lelkét „Krisztus markába" ajánlja.

A politikai tudatot s költészetet még mindig elevenen táplálja Mátyás király emléke. Bethlen Gábor is reá emlékezteti a lírai kedélyt és a névtelen költő Bethlenben Mátyás király föltámadását, friss, korszerű ujjászületését szemléli. E korszak politikai lírájának egyik leghatalmasabb megnyilatkozása mindenesetre Bethlen Gábor birodalmi éneke, névtelen költőtől:

„A magyar nemzetnek
S az körösztyénségnek
Én vagyok Gedeona,
Sok fejedelmeknek
És minden rendeknek
Függ rám szeme világa;
Süveg emeléssel
Tisztességes füllel
Jámbor nevemet hallja.

Astyáges régenten
Ágyában feküvén
Illyen álmot látott volt:
Hogy szép leányának
Mandáne asszonynak
Ágyékából szőlő nőtt,
Kinek szép árnyéka
Egész Ázsiára
Messze földre elhatott.

Szivében félelmes
Astyáges álmától
Igen is megrettene:
Hogy leánya fiát
Maga unokáját
Veszteni igyekeze,
Kit lám az nagy Isten
Jövendő üdőben
Királlyá helyheztette.

Ha Cyrus országát
Királyi hatalmát
Szőllőlugas példázta,
Ki az nagy Persiát
S mind az két Ázsiát
Árnyékával béfogta:
Igy születésemet
S nagy hercegségemet
Nem vakszerencse adta.

Dávidot az Isten
Nagy veszedelmekben

Kegyesen megtartotta,
Serény vitézséggel
Okos bölcsességgel
Ott megajándékozta,
Izráel országát
Saul koronáját
Lám végre neki adta.

Régi magyaroknak
Jeles királyoknak
Én is nyomdokit nyomom,
Hunyadi Jánosnak
Amaz nagy hadnagynak
Bátorságát én birom,
És az Attilának
Két élű pallossát
Oldalomon hordozom.

Egész napkeletnek,
Napnyugoti résznek
Félelmire én vagyok;
Az föld is megrendül
Sok fül hirrel csendül:
Ha trombitát fujatok,
Sok diadalmakkal
Szerencsés csatákkal
Kit megbizonyíthatok.

Ferdinánd császárnak
Sok számu hadának
Sokszor gátot csináltam,
Tompérnak, Bucconak

Sok német uraknak
Holtokig hadakoztam,
Kiknek halálával
Az nagy iga alól
Nemzetemet föloldtam.

Az Hunyadi Mátyást,
Amaz magyar királyt
Az németek mint félték:
Az bécsi asszonyok
Siró gyermekjeket
Mátyással ijesztgették,
Engem sem kivánnak
Valakik karomnak
Erejét megismerték.

Emlékezetemre
S nagy dicséretemre
Az lészen a jutalmam:
Hogy királyi székben
Pozsonyi gyűlésben
Közvox-ul választattam,
Melyre én magamat
Minden érdem alatt
Ugyan nem méltóztattam.

Elég vala nékem:
Hogy vala érdemem
Az magyar koronára;
Nem akartam venni,
Fejembe tétetni,
Másnak gyalázatjára;

Csak tartsa határát
Ám viselje gondját —
Nincsen bosszúságomra.

De az közigazság,
Hitbéli szabadság
Igen nagyok előttem;
Melynek oltalmára —
Bosszuállására
Magamat lekötöttem.
Ha ki ellenem jár:
Mig életem fönálì
Kardomat le nem tészem!"

Egyik legkiemelkedőbb műfaj: a nagy pillanat verse, a halál előtti búcsúzó, a börtönének, a vesztőhely előtti fohászkodás. Bónis Ferenc s Czeglédi István éneke is ide tartoznak tulajdonképen. Részben tiszta lírai ellágyulások, elégiák ezek, mint Nagy Péter sárvári börtöneneke:

„Férfiak, asszonyok, szűzek, szép virágok,
Széjjel imitt-amott ti az kik bujdostok,
Bölcsőben feküvő gyönge liliomok
Az Jézus nevéért ti megbocsássatok!"

Részben nagy vallomások, az élet értelmének felmutatásai, mint Bónis Ferenc verse.

Kéziratos daloskönyveinek kedvelt műfaja a „gajd", a gúnyos, tréfás, humoros, gyakran obszcén vers. Pajzán énekek s szabad szájjal csúfolódó versek. Az újkori ember szabadságérzete nyujtózkodott ki bennük, egyelőre minden gátakat lerontva korlátlan örömmel.

Irodalom: Thaly Kálmán: Vitézi énekek. Adalékok. — Vásárhelyi daloskönyv. Sziveket ujitó bokréta — s a kéziratos daloskölteszet anyagának elszórtan megjelent közlései.

A kuruc költészet.

A kuruc költemények szorosabb értelemben a Thököly s Rákóczi-korszakhoz fűződnek. Tágabb értelemben azonban ide sorozhatjuk mindama költeményeket, melyek a XVII-ik s XVIII-ik század nemzeti szabadságmozgalmaival összefüggnek s a nemzeti tudatnak e korban sűrűn kigyúló fényjeleit fejezik ki. Keletkezésük, kialakulásuk úgy történt, mint a „névtelen költők" verseié általában, azzal a különbséggel, hogy e versek gyujtópontjában országos gondok, aggodalmak, politikai és hadi események állanak. De átirások és tökéletesítések egész sorozatán keresztül juthattak ezek a költemények is „végső alakjukhoz". A kuruc költészet két ága külön elmélyedést kíván: a Thalynak tulajdonított balladák s a népköltészetben tovább élő kuruc-élmények.

A nemzeti küzdelmek korában a protestálás politikai gondolattá érik. Az elnyomott vallás s az elnyomott nemzet panaszai és lázadásai eleinte összefonódnak, a vallásszabadságért s a nemzet függetlenségéért folytatott harc egyértelművé válik. A protestáns biblikus líra is beolvad a korai kuruc költészetébe. Már a hű katholikus Zrínyi is teljesen magáévá tette a protestáns sérelmek ügyét. A magyarság két csoportra szakad: kurucokra, kiknek tudatát teljesen elöntötte a nemzeti sérelmek feletti fájdalom s labancokra, kikben a sérelmek nem hevültek mindenre kész és mindent kockáztató ellenállássá. A korai kuruckölteszet: állásfoglalás a királyhű katholikus papság s főnemesség politikai szerepe s az országra nehezedő német uralom ellen:

„Ágyadban nem fekhetsz, mert elordinálta,
Asztalod nem tiéd, mert rajta az kártya,
Több német urakat kártyázásra várja;
Ez Magyarországnak egyik nagy igája.

Az kártyát elunván kezd az kockázáshoz,
Ezzel sem elégszik, alkalmatlansághoz
Másra lépik, mely nincs országunk javához.

Abrakot és szénát kér az lovainak,
Szép fejér, lágy cipót hordat éh gyomrának,
Gyönge levest, tyukhust parancsol szájának
Édes lángízű bort hordat ő torkának."

A kuruckköltészetben a sérelmeket szenvedett rendek társadalomszemlélete bontakozik ki teljes erővel. Legjellemzőbb vonásai: a sérelmek hányorgatása, a nemzeti-rendi függetlenségre való törekvés, a vallásszabadság követelése és az elkeseredett németgyűlölet. (Mintha Kézai szavai csendülnének meg ezekben a németgyűlölő versekben.) II. Rákóczi Ferenc fölkelését parasztlázadás indította útnak. De, a bécsi politika önkéntelenül gondoskodott róla, hogy mozgalma ne maradjon népi ügy, midőn kitartóan fokozta a rendek sérelmeit s üldözéseivel létalapjában ingatott meg egyre több nemest. Sokasodott a „bujdosók" száma, kik a kurucságban országos politikai s katonai vállalkozásra szövetkeztek. A sérelmes rendek II. Rákóczi Ferenc mozgalmához szegődtek és a népi kezdetből nemesi-nemzeti ügy lett.

A kurucság társadalmi alkata felel arra a kérdésre is, hogy a kuruckköltészetet népi terméknek tekinthetjük-e? Arany János ezeket irja Gyöngyösiről: „Külön népiesről még szó sincs: ami nemzeti az népi is: az elemet költőnk úgy olvasztja magába, hogy sehol meg nem látszik a forradás."

Ez fokozatosan érvényes a kurucságra. A kuruc költészet részben a vázolt történelmi események tükröződése, részben a „nemesi-nemzeti forradalom" érzésvilágának lírája. A felszívott népi elemeket jóformán teljesen áthatotta a kurucmozgalomban uralkodó szerepet játszó rendi-nemzeti ihlet.

A folyton föllángoló harcok nyomán megszületik a kuruc-epika, a harcokat és „veszedelmeket" elbeszélő költemények sorozata. Közvetlen s hű beszámolók ezek a kor eseményeiről, de már eltérnek az előző korszak száraz krónikás modorától. Az írót magával ragadja az esemény s nem rideg beszámolót ád, hanem az együttérző kortárs lírával telített élményeit s tapasztalatait fejezi ki. Általános formájuk: a jajgatás, panasz, fohászkodás s a csata, a pusztulás képei:

„Feketehalomnál esik nagy vérontás,
A holott hallatott szernyű nagy sikoltás,
Mint az sűrű nyilat az puskaropogás,
Véres fegyver előtt egymásra borulás."

(Gyászének a holdvilági és feketehalmi harcról.)

A késő kurucversekben más költői magatartást találunk. A siralmas, panaszos hangot a vitézi hang váltja fel. Leginkább Balassa Bálint vitézi verseihez hasonlítanak ezek az énekek:

„Mikor Balogh Ádám a kardját emelte:
Sándor László akkor dandárt reávitte.

Vedd fel fiam bátran németnek lövését,
Ne mutasd szivednek semmi röttenését, —
Ne mutasd szivednek semmi röttenését!"

E sorok a „Kölesdi harcról" szóló versből valók, melynek

eredetiségét többen tagadják, s a verset Thalynak tulajdonítják. Annyi biztos, hogy úgy költői hang, mint pedig lírai színvonal tekintetében messze kiválnak azok a költemények, melyket Thalynak, a kuruc korszak szellemi rendezőjének tulajdonítanak, s „kuruc balladáknak" neveznek.

Beszélhetünk-e egyáltalában „kuruc balladákról"? Annyit minden kétkedéssel szemben megállapíthatunk, hogy a kuruckköltészetben ott él a balladai hajlam. Mert mi a balladа lényege? Nyilván: sajátságos elhajlás az epikai mértéktől, új költői állásfoglalás az epikai anyaggal szemben. A balladát elsősorban nem „tragikuma", hanem időmértéke teszi balladává. A ballada lázadás az epika merevebb időmértéke s valóságérzéke ellen egy szintétikusabb (átfogóbb) életérzés nevében. A ballada szabadabban bánik az anyaggal, az idővel és eseményekkel, s rákényszeríti az eseményre az átélő ember sajátságos lírai-drámai ritmusát. Az epika ihletét ezer súly köti, a ballada ihlete: szabadabb időmértéket, sűrítettebb kifejezést követel. Az epika magán hordozza az idő szinének nyomait. A ballada az időtlenség szinében lép mindig elénk.

Ha a kuruc-élmény a népköltészetbe került, rendesen balladás szint kapott. E népköltészeti lecsapódásokat gyüjtőink több mint egy századdal a kurucság után jegyezték fel. A népköltészetben érte el különben is legmagasabb fejlődési fokát a magyar ballada. Erdélyi gyüjtése őrizte meg e kuruc gyökerű kis költeményt:

„Musztafa, Karafa
És az akasztófa:
Mind ezen három fa —
Mind a három rossz fa.

Körtefa, körtefa,
Gyöngyösi körtefa:
A szegény katona
Megpihen alatta...

Karddal szántja földét,
Vérrel boronálja:
Mégis ő Felségét
Igazán szolgálja."

E vers nem fűződik időhöz s eseményhez, nem is u. n. „katonaének", több annál: sűrített, szinte expresszív modorban a katonasors örök folyását fejezi ki. Az időszerű lefoszlott róla, de megmaradt mindaz, ami az idők számára őriz és felmutat valamit. Tökéletes ballada-csíra, de ballada-esszenciának is nevezhetem. Ugyancsak Erdélyi jegyezte fel a székely kurucok dalát, mely igy végződik:

„Bukefal lovát szoritja,
Kardját s fogát ácsoritja,
S ősi javát, szabadságát
Vérrel védi hazáját —
A lófejő!

Medvebőrös kurta kozsók
S bogzott haja a vállán lóg;
Mellette lép szűz hajadon —
Fejér fátyolos menyasszony"...

Ez az igazi balladás összeütközés (tragikum), mikor a háboru komor képpel szembeállítja az otthon, a béke arcát: a fejérruhás menyasszony alakjában.

A XVII. s XVIII. század szociális keserűsége leginkább a „bujdosók" énekeiben összpontosul. Ennek az alaknak a sorsa példázza a társadalmi elesettséget, — hozzá fűződött a legmélyebb emberi szánalom. A bujdosó katona sorsának természetes társa és folytatója a népköltészetben a betyár. A bujdosó katona éneke és a betyárnóta is összefonódott később.

A Thalynak tulajdonított „kuruc balladák" sokkal közelebb állanak a népballadához, mint bármelyik költőnk műballadáihoz. Nem csoda tehát, ha eredeti népi termékeket láttak bennük. A kételkedők azután alapos tanulmányokban mutattak rá arra, hogy Arany János hatása is meglátszik helyenkint rajtuk s nyelvükben itt-ott a XIX.-ik század sajátságos szinei fedezhetők fel. Mindez annyit mindenesetre bizonyít, hogy Thaly beléjük írt, átjavította, átfésülte őket, tehát Thaly az utolsó „átírójuk". De képtelenek vagyunk elfogadni azt a feltevést, hogy Thaly írta ezeket a verseket, hiszen akkor a teljesen jelentéktelen költő balladáiban Arany János mellé emelkedett volna. Lélektanilag érthetetlen, hogy Thaly mindvégig sekélyes költészete e néhány és sajátjának nem vallott versben egészen rendkivüli költői magasságba emelkedett volna. A „kételkedők" szétfoszlattak egy látszólagos csodaelméletet, de ugyanakkor sokkal csodásabb csodaelméletet gyártottak. Azt is elismerjük, hogy a Thaly által közölt kuruc ballada sok esetben XIX-ik századbeli feljegyzése egy bizonyos vidéken szájhagyomány útján megmaradt összövegnek. Ebben sem találunk különöset, ha az irodalom élettanát ismerjük. A mély rétegek megőriző képessége mindig sokszorosan erősebb, mint a fejlett rétegeké. Bornemisza Péter feljegyzett egy érdekes népmese-töredéket a XVI-ik században, mely a XIX-ik században összegyüjtött népmeseanyagban kerül ismét elénk, szétlombosodva, de hűen. Arany

János is feljegyzett egy szájhagyomány útján fennmaradt kurucéneket.

Magának a Rákóczi-nótának több változata van. Elhisszük, hogy zenéjét Bihari szerezte, de ez még távolról sem bizonyítja azt, hogy nótája és ősszövege nem közvetlenül a kuruc korszakból nőtt. Sőt: gyökerei még régebbiek, hiszen kezdő motívumát már Bónis Ferenc énekében megtaláljuk. A sok változat nemcsak széles, hanem hosszú életről is beszél. Thaly különben a Rákóczi-nótához fűzött jegyzetben el is árulja módszerét: „Csak magam tizenhét variánssal rendelkezem, tizenhét különböző példány használatával és egybevetésével adtam a föntebbi közleményt." Thaly képessége tehát nem eredeti költői alkotóerő, de mindenesetre elsőrangú rendező képesség volt. Ömaga nem hozott termést, hanem a csirák továbbérleléséhez nagyszerűen értett.

A Thalynak tulajdonított kuruc költemények az egész kuruc korszak legmagasabbrendű költői megnyilatkozásai. Balladás menetük kifejezi a korszak életformáját és egész érzelmi kultúráját. Thaly a költő s Thaly a történetiró is képtelen volt ilyen magasrendű megnyilatkozásra. De rendező ereje szabályozta a kuruckölteszet folyamának útját.

Kuruc tábori dal.

„Te vagy a legény Tyukodi pajtás!
Nem olyan mint más, — mint Kuczug Balázs,
Teremjen hát országunkban jó bor áldomás...
Nem egy fillér, — de két tallér kell ide pajtás!

Szegénylegénynek olcsó az vére:
Két-három fillér egy napra bére;
Azt sem tudja elkölteni mégis végtére
Két pogány közt egy hazáért omlik ki vére!

Rajtunk német dul, rajtunk török jár,
Tüz-vassal pusztul ország és határ;
Ez az istentelen német annyi kárt tött már:
Hozzá képest hogy mit sem tött török, sem tatár!

Az nagy uraknak mézes szókat hány,
S hozzá hodulnak*), mint bódult zsákmány...
Hej nagy urak! nem keresztény, az pogány:
Rosszabb penig még ennél is labanc, valahány.

Mindent igér, de csak szorultában, —
Semmit be nem vált, ha szabadjában;
Az németnek — ebhitünek fogadásában
Ne bizz többet, mint az ebnek ugatásában!

Pusztitani jött, nem segitségre, —
Hogy elfoglalja országunk végre;
Álnoksággal nemzetünknek esküdt vesztére:
De az Isten ráfordítja még ő fejére!

Csak azt nézd pajtás, hogy labanc hol van?
Csak azt vágd pajtás nagy busultodban.
Mert e pogány kiöl mindent édes hazánkban, —
Vágd tehát még az magyart is társaságában!

Tölts kupámba bort, az lelkemnek bort;
Német vesztére üljük meg az tort.
Ma egymással — bajnoktárssal együtt iszunk bort:
Virradatra ugy üssük meg az német tábort!

---

*) hódolnak.

Töltsd az kupákat, töltsd az pulhákot,
Készen tartsad jó, sullyos szablyádot.
Ugy igyál bort, hogy ha hallod az trombitákot —
Vért ihassál, s német testbül rakj garmadákot!

A XVI-ik század erkölcsi páthoszából tragikus nemzeti páthosz lett. E páthosz ettől fogva szerves eleme a magyar lélek elemi megnyilatkozásainak. (E kurucverset Thaly XIX. századbeli szájhagyományok alapján közli. Feltehető, hogy végső formáját jóval a kuruc korszak után nyerte. Gyökerei azonban a kuruc korig nyúlnak.)

A balladás menetű kuruc versek közül egyik legtökéletesebb az

Ocskai Lászlóról való ének.

„Kurucok, kurucok, hajh szegény kurucok —
De megsötitedett ti fényes napotok!

Óh gonosz szerencse, óh keserves óra!...
Trincsíni mezőnek vérrel borítója.

Sok ezren borultak ott önnön vérekben,
Mások tántorodtak régi hivségekben.

Labanc már Ocskai; sok vitéz hadnagyi
Átkozva siratják az ő labancságát:
Verje meg az Isten állhatatlanságát!

Kemény Beleznai, seriny Jávorkával,
Ama Bornemisza, híres Rácz Miskával

Esküsznek Ujvárban egymásnak kezére,
erős esküvéssel Ocskai vesztére:

Bátor vérontásom — történjék halálom,
Álnok árulónak bosszuját megállom,
Álnok árulónak bosszuját megállom!"

S nyárnak hévsigében — ősz sürü ködében
Kergetik Ocskait nagy kegyetlen télben.

Beleznai kétszáz labancát levágja —
Pilátushoz küldi őköt vacsorára.

Bornemisza véle gyakran kergetődzik,
Rácz Miska éjjel is ott környül leskődik . . .

Jávorka pediglen paraszti ruhában —
Egynihány vitézzel csak betör házában,

„Héj Ocskai László! a nagy tobzódástul
Kelj föl immár, érted elgyöttünk Ujvárbul!

Vérünk árulója most add meg magadot!"
Fölkele Ocskai, de fegyvert ragadott. . .

Kiverik kezébül s ugy homlokon vágják —
Vér elboritotta mint a két orczáját.

Viszik már, viszik már, kötve paripára,
Nyargalton-nyargalvást — viszik már Ujvárba

Hogy vitték a kapun, istrázsa kiáltott:
„Itt hozzák, itt hozzák az Ocskai Lászlót!"

Hadi szék bírái ott egybe gyülének,
Hitszegő felett ők széket ülének.

Irjátok furérok, irjad sereg diák —
Vérveres téntával a nagy szentenciát:

„Világ példájára feje elütessék,
Várnak bástyájára karóba tüzessék.

Hadd lássák mindenek: az lator mint jára,
Ki megszegvén hitit, támadt hazájára!"

Mikor rézdobokat megütték a vártán,
Mikoron a sipot megfujták a bástyán:

Akkor az piacon álltak mind fegyverben,
Kihozzák Ocskait vasakkal terhelten.

Ott felzöndülének vitézek, hogy látták:
„Öld meg az árulót! Hozzá!..." azt kiálták.

S ha fejét nagy hamar hóhér el nem csapja;
Testét vitézlő rend izekké szaggatja!

Föltüzték az fejét a bástya fokára,
A mely néz Nyitrára, egy nagy árbocfára.

Nagy fekete hollók sürün szálldosának —
S ott környül kerengvén, ekkép károgának:

„Kár, kár, kár vala Ocskai Lászlónak,
Ilyen nagy vitéznek lenni árulónak!

De nem kár, hazáját, vérit eladónak
Szemeit kivájni, fekete hollónak!"

Már Ocskai László másoknak nagy példa:
Gonosz árulónak így lészen halála!

Lelkeket világon szélvészek kergetik
Azután pokloknak lángjára vettetik.

Ezt szörzék Ujvárban, ezerhétszáz tiszben...
Szegény magyarokat segétse az Isten."

Az erdélyi emlékirat.

Az erdélyi emlékirat tulajdonképen Mindszenthi Gábor naplójával kezdődik*, de igazi virágkora a XVII-ik század második fele s a XVIII-ik század eleje. Mindszenthi naplója Szapolyai János életének utolsó napjait örökíti meg a „hű udvari ember" hálatelt s elfogódott hangján. A későbbi emlékiratok azonban már szélesebb sodrú művek: Kemény János fejedelem önéletírása, Szalárdi János krónikája, Cserei Mihály históriája, Apor Péter s Bethlen Miklós emlékezései. S történelmi köntösükön átüt az irodalmi szándék: egyéni vallomás az életről, egyéni állásfoglalás a történelmi személyekkel és eseményekkel szemben. A XVII-ik század magyar életét minden más műfajnál különbül tükrözik.

A Mátyás halálával porba hullott magyar birodalmi gondolatot Erdély emelte fel újra. Mátyás európai magyar politikát csinált, Erdély keleteurópait. Az erdélyi birodalom a

* 1540-ben jelent meg.

Mohács utáni Magyarország erőinek első valószerű mérlege: kiegyezésekre kész s a kiegyezéseken belül elszántan gyarapodó, megtartó, megőriző okosság birodalma. Legnagyobb fejedelme s igazi megtestesítője pedig Bethlen Gábor volt, kinek Szalárdi szerint, „sok volna előszámlálni az építésben való telhetetlenségét."

Bethlen Gábor „épülete" azonban méltatlan utódok kezén csakhamar veszendőbe ment, az erdélyi emlékiratok szerzői már a pusztulás éveiből tekintenek vissza Bethlen Gábor birodalmára, akár egykor a humanisták Mátyás király roppant álmaira. S igazi írói ihlettel megcsinálják Bethlen Gáborból az élet s a magyar valóságérzék építő hősét. Erdélyben fejedelmek és fejedelmi szándékok nőttek folytonosan egymás mellé, mintha a törzsi ősemlékezés még mindig felütné a fejét. S ennek megfelelően: csupa belső hadakozás az erdélyi élet, pártok viszálya, az emberek hónuk alatt hordják a fejüket. Kitünt, hogy a rendi Magyarország nagy uralkodó egyéniség nélkül mennyire képtelen az államalkotásra. Bethlen le tudta vezetni a nyugtalan erőket s mi több: nagy vállalkozásokba rendezte őket. Erdély egysége és ereje az ő sokrétű zsenialitásának eredője s eredménye volt. A nagy fejedelem egyúttal ravasz, eszközökben nem válogató gazda és kereskedő. Politikai arcát legmélyebben Kemény János rajzolja meg. Nagy józanság, magasrendű politikai tudat s valami nagyon szines látás jellemzi Kemény Jánost. Wallensteinről ezeket írja: „. . . halálban buburékolva gyönyörködő ember volt." Egy mondatban: a zsoldoshordák egész arca!

Szalárdi János „Siralmas Krónikájában" (1662-ben jelent meg) már kivirágzik Erdély fejedelmi és emberi eszménye: az építő férfiú. Cserei Mihály Históriájában pedig az erdélyiség, az erdélyi birodalmi gondolat már teljesen öncélúvá lesz. A „két pogány", tehát a török s a német között

a teljes magyar önállóságot kalandos álomnak tartotta s Keletre adta le szavazatát: a török uralom igen könnyű fajárom volt s kár volt a német vasjárommal fölcserélni. „A török nemzet tovább egy seculumnál nagy boldogságban s nyugodalomban tartá az erdélyi fejedelmeket." Gyűlölte a magyarországiakat, a nyughatatlan forrongás és örök lázadás hiveit, kik folytonosan kalandokba csábítják Erdélyt s kimozdítják erőtgyüjtő, békés vegetációjából: „Mindenkor Erdély romlása pusztulása Magyarországból következik, mindenkor az erdélyi jó takarékos gazdák javaiból épültenek azok a here, gőgös, nagyravágyó, semmivel nem biró, haszontalan, tékozló, magyarországi állhatatlan, nyugtalan emberek."

Csereinél a legszembeötlőbb az író közvetlenebb líraibb, naivabb életszemlélete a történetíró hüvősebb elvontságával szemben. S emellett a protestáns lélek puritán keménysége jellemzi. A végzetet akarja megirni:

„Ezer hatszáz hatvanegy esztendőtől fogva
Micsoda fátumokon forgott Erdély dolga,
És ki miatt származott nagy nyomorusága,
Ez az irás igazán megmondja."

Históriája verses bevezetőjéből valók e sorok. S Teleki kancellárból, Apafi hatalmas tanácsadójából igazi epikai erővel alkotja meg a romlás hősét, nagy Bethlen Gábor ellenlábasát. „Bűzbe keverte Erdélyt" ő, aki Magyarországból mindössze „két lóval jött vala be Erdélybe." Telekiben összpontosítja tiszta, naiv indulattal korának minden bűnét, vérpocsékoló kalandorságát s állhatatlan politikai kapkodását. Teleki a jobbra is, balra is tárgyaló és igérgető, minden építő ösztön hijján folytonosan politikai kalandokat keverő, óriási birtokokat harácsoló úrnak „örök arca".

Cserei Mihály nem vágyott már a „hadak utjára". Elítéli Teleki Mihályt, hogy Magyarország ellen vezet hadat, „holott azok is magyarok valának; s mi kárt tettek a németnek, ha magyar a magyart prédikálja és pusztitja?" A kurucmozgalmakat is gyűlölte: „soha nem tudja a föld népe, a kuructól féljen vagy a magyar labanctól, mert az egyik eb a másik kutya." Nem hitt már a fegyverek jussában, az élet fegyvereit szerette volna a magyarság kezébe adni: „Isten nem fegyverrel már, mint azelőtt, hanem patientiával s igazi megértéssel akar minket felébreszteni régi szabadságunk megnyerésére."

Apor Péter Erdély „változásáról" (Metamorphosis Transylvaniae) tudósít. A régi erdélyi életmódot írja le meleg s kedvesen dohogó hangon: a vendégségeket, ebédeket, vacsorákat, köntösöket, nyájasságokat, utazásokat, lakodalmakat, táncokat. Éppenúgy, mint társai, ő is az aranykort siratja. Mindnyájuk műveit az ősz aranyos borongása szövi át.

Az újkori ember jelentkezése:
Bethlen Miklós.
(1642—1716)

Erdélyi politikus és főember volt Apafi Mihály korában, s Apafit is túlélte, akár nagy ellenfelét Teleki Mihályt. Bánfi vesztőhelyének árnyékában élt s Béldi futásának sorsától remegett. Többször viselt fogságot, s „bujdosva" mentette életét. A kor összes erdélyi izgalmai, tervei, szándékai összefutottak benne, korszakot viselt magában. Éveket töltött nyugaton, európai volt akkor is, midőn a legjobbak is csak a honi indulatokra támaszkodtak és csupán az erdélyi fortyogás kifejezői voltak. Teleki Mihály „franciának" csúfolta őt.

Önéletírása tulajdonképen Erdély önvallomása egy század életformájáról. Cserei Mihály „fekete könyvet" csinált korából. Bethlen Miklós szinte a maguk „tisztaságában" szemlélte s örökítette meg korának mozdulatait és áramlásait, önmagát védve, de senkit se ítélve, józan világossággal a végső okokig nyomozva. Erdély romlása történelmi méretekben éppen ezért nála bontakozik ki igazán: a sors szilárd vonalai már teljesen megtörtek, csak bujdosások, tiprások és lázadások vannak, céltalan utak s jóvátehetetlen szakadékok.

A saját életét feltáró vallomás éppen olyan teljes és maradéktalan, mint az „erdélyi vallomás". Bethlen Miklós az első újkori magyar, kit már az élet teljessége érdekel, szép és rút, a nyilt s a „titkolni való" dolgok: minden egyként fontos számára, ami emberi. Az első magyar író, kinek emberi szemlélete ujkori méretekig szélesedik. Az ember emésztése, testének eseményei éppen úgy érdekelték, mint lelki válságai. Erkölcsi intelmeit a boldog házasélet testi titkaival együtt hagyta utódaira.

Ott volt Zrínyi Miklós halálánál:

„Ezalatt szép őszi idő járván, majd mindennap vadászni jártunk, paripát adatott mindenkor alám. 18 novembris erdei disznókra menénk, ebéd után hintón, volt ugyan paripa is, Vitnyédi az első, én a hátulsó ülésben bal s ő jobbfelől ültünk csak hárman; egy fabulát beszéle, méltónak, tartom leírni, nem tudván ő, hogy három óra mulva meghal, talán cygnea cantiója helyén volt. Az pedig ez: Egyszer egy embert az ördögök visznek volt; találkozék egy barátja szemben véle, kérdi: Hová mégy kenyeres? Nem megyek, hanem visznek. Kik s hova? Felelék az ördögök: Pokolba. Mond emez: Jaj szegény, ugyan rosszul vagy, kinél rosszabbul nem lehetnél. Felele: Rosszul bizony, de mégis lehetnék én ennél is

rosszabbul. Melyre emez álmélkodva: Hogy lehetnél rosszabbul, hiszen a pokol mindennél rosszabb. Felele: Ugy vagyon az, de mégis visznek ők engemet noha pokolba, de a magok vállán, hátán, hogy már nyugszom addig: s hátha megnyergelnének, magokat is velem vitetnék, mégis ugyis csak azon pokolba mennék, hiszen rosszabbul volnék ugy ennél is. Applica Magyarország s Erdélyre, és a törökre, németre.

No, elmenénk vadászni. Ő maga levetvén a nagy bő csizmát, melyeket a telekes bocskorra is felvonhatott, puskával beméne, és szokása szerint csak egyedül búkálván, löve egy nagy erdei disznót, a gyalogok is lövének egyet a szállónál s vége lőn a vadászatnak. Kisereglénk a hintóhoz, az ur is, hogy immár hazamenjünk, estefelé is vala. Azonban odahoza a fátum egy Paka nevü jágert, ki mondá horvátul: én egy kant sebesítettem, mentem a vérin, ha utána mennénk, elveszthetnők. Az ur mindjárt mondá nékünk Zichyvel ketten, látván hogy el akarunk menni véle: öcsém uraim, kegyelmetek csak maradjon itt; Vitnyédinek, Guzics kapitánynak: csak beszélgessen itt kegyelmetek, öcsém uraimékkal, csak meglátom, mit mond ez a bolond t. i. Paka, mindjárt visszajövök. Csak bocskorban lóra kapa, stucz kezében, Paka után nyargala; egy sabaudus, Majláni nevű ifju gavallér, Guzics Öccse inasa, még egy Angeló nevü kedves olasz inasa és a lovász nyargalának utána; mi ott a hintónál beszélgeténk. Egyszer csak hamar ihol nyargal Guzics, mondja a bátyjának: hamar a hintót, oda az ur. Menénk amint a hintó nyargalhat és osztán gyalog a sűrűbe befuték én, hát ott fekszik, még balkezében , amint tetszett, a pulsus gyengén vert, de szeme sem volt nyitva, sem szólott, csak meghala. Majláni igy beszélte: hogy amint Paka után bement a disznó vérin az erdőbe, amig ők a lovakat kötözték, csak hallják a jajszót; Paka szava volt. Majláni legelébb érkezék,

hát Paka egy horgas fán, az ur arccal a földön, s a kan a hátán; ő hozzá lő, elfut a kan, érkezik Guzics és Angeló, az ur felkél és mondja: rutul bánék velem a disznó, de ihol egy fa (melyeket csatákon is magával hordott zsebébe) állítsátok a sebnek vérét véle, de hijába, csak elfolyt a vére, először ülni, azután hanyat fekünni, végre csak meg kelle halni, mert a fején három seb vala: egy balfelől a fülén feljül a feje csontján ment csak, és a kannak agyara a homloka felé szakasztotta rutul a feje bőrit; más ugyan a bal fülen alól az orcáján, a szeme felé, rut szakasztás; de ez kettő semmi. hanem harmadik jobbfelén a fülén alól a nyaka csigájánál ment bé s elé a torka felé ment, és a nyakra járó minden inakat kettészakasztotta; az ölte meg, a vére elmenvén; volt a kezén valami kis körmöcslés, de semmi sem volt. Rettenetes sírás lőn az erdőben, a legalábbvaló, csak a gyermek is siratta. Azt akarják vala, hogy én vigyem a hirit a feleségének, de én, mint uj isméretlen ember ,elvetém magamról Zichy Pálra. Fogók a testet, és amely kétfelől eresztős hintóban kimentünk volt, abból az üléseket kihányván, abban nyujtóztatók, és én az ablakban ülék és hazáig fejét, mejjét tartottam. Otthon fejér bársony dolmányba öltöztették és osztán eresztették a feleségét hozzája, aki eszén sem volt buvában. Igy lőn vége Zrínyi Miklósnak; csuda, olyan vitéz sem lőtt, sem vágott a kanhoz, stucz, spádély lévén nála."

A XVIII-ik század.

A majtényi fegyverletétel után megindult a forradalmak felszámolása. A kurucság végleg lehanyatlott, elfonnyadtak az országalkotásra törekvő erők; akik a fölkelések természetes egységbe forrott seregéből megmaradtak és itthon maradtak, egyéni utakra tértek. Letünt a „villám"-emberek kora, a hadvezérből gazda lett, a forradalmak népe pedig a mindennapi életbe kapaszkodott. A „bűnbocsánatnak" s a szép királyi igéreteknek nem sok foganatja volt, a lelkek leszerelését nem követte a lelkek tartós és igazi megbékéltetése, de mégis béke volt. S a béke a nagy pazarló hősi lendületek után, a lírai kor, lírai lélek s lírai emberek gyönyörű tüzijátékának végeztével az egyszerű épités idejét hirdette. A korszak irodalma teljesen kifejezi e történelmi hangulatot. Az iró immár nem államférfi, katona, „bujdosó", kalandor, s vándor lantos is egyúttal. Nincsenek országra szóló álmai, izgató páthosza és regényes élete. A költői teremtőerő, a magyar lírai természet pompás tűzijátéka háttérbe szorul, s előtérbe lép a gondolkodó és rendszerező értelem, a tudományos irodalom. Igy e korszakban a látszólagos fáradtság mellett mégis nagy összefoglaló művek és tervek születtek.

Ezek az évtizedek élénken példázzák az élet és az irodalom, a társadalom és a műveltség viszonyát. A kurucság forradalmi közösséget teremtett, e közösség most darabjaira hullott. A nemzeti önkormányzatért, vagy függetlenségért életét s vagyonát kockáztató, s fejedelmi tudatot hordozó főnemes helyébe a birtokszerző oligarha lépett, kinek gróf Károlyi Sándor a legjellegzetesebb alakja. A köznemesség visszasüppedt a magyar mezei életbe, a parasztság pedig a néma fájdalommal tűrt robotba. A magyar társadalom minden rétege feladta egyidőre elsőrangú igényeit, s ezzel párhu-

zamosan a költészetben, az irodalomban is hiába keressük az elsőrangú teremtő erőket. E hiányt a tudományos elmélkedés egészen rendkívül előretörése pótolja.

Czwittinger Dávid megírja latinnyelvű magyar írói lexikonát, Bod Péter magyar nyelvű „Athenása" pedig több mint ötszáz író életét és működését ismerteti. Pray György jezsuita megalapítja a történelmi kritika módszerét latin nyelven írt „Annaleseiben." Bél Mátyás pozsonyi evangélikus lelkész szintén a történelmi kritika képviselője s megalapítja a tudományos földrajzot is. Sajnovics János jezsuita „Demonstratiója" pedig a magyar nyelvtudomány hősi könyve. Általános megbotránkozás közepette vitatja összehasonlító módszerrel a magyar és a lapp nyelv rokonságát. Cornides Dániel a magyar ősvallásról írt könyvet.

Különösen a történtírók szaporodtak el ebben a korszakban: Sinai Miklós, Batthyány Ignác, Benczur József, Timon Sámuel, Katona István és társaik hosszu sora tanuskodik erről. E nagy szellemi kultúra, ez az új elmélyedés és szellemi felkészülés készíti elő a magyar irodalom megujhodását és európai értelmű kiszélesedését.

A hívő.

II. Rákóczi Ferenc* környezetében többen is készítettek emlékiratot. Ezeknek az emlékiratoknak alig van közük a magyar irodalomhoz. A kuruc eseményekről száraz időrendben beszélnek, s csak akkor élénkül meg a hangjuk, mikor íróik, mint bujdosók külföldre kerülnek s a látnivalók özöne fut szemük elé. A szürke hadseregből messze kiemelkedik II. Rákóczi Ferenc két emlékirata. Egyik magyarországi hadjáratát tárgyalja s francia nyelven írta, a másik önvallomásait

* (1676—1735)

tartalmazza latin nyelven. Ezeknek az emlékiratoknak viszont alig van közük a kurucsághoz, nem a kuruc írta őket, hanem a fejedelem s a távlatokba költözött, az élet fölé emelkedett ember.

Finom s halk líra járja át Rákóczi könyveit, melyek mindvégig töretlen lélekről tesznek tanuságot, csakis töretlen ember tudhatta ennyire összeforrasztani a nehéz sorsban megszerzett alázatot a méltóság öröklött s kifinomult érzésével és tudatával. A belső rend embere, tekintete hideg és nyugodt, ítélete biztos, érzelmei rendezettek, látóköre tág. Lelki életének mélysége és finomsága egy kicsit sem sorvasztotta el gyakorlati érzékét: belső életét ugyanolyan határozottsággal irányította, mint kockán forgó birodalmának sorsát, míg az emberek között élt. S mégis állandó, sohasem hűlő tűz égett benne: a végső igazságba vetett hit érzelmi tüze. A magyarországi hadjáratról írt könyvének előszava: „Ajánlólevél a végső igazsághoz" s olyan mint az imádság.

Emlékirata egyik magyar emlékirathoz sem fogható. Egyén, politika, osztály, szűkebb közösség, táj, rang, hajlamok, vonzalmak, érdekek, mindaz, ami „korszerű": idegen dolog volt számára. A végső igazságot akarta, a végső igazság mértékével mérte önmagát s a magyarságot. Szigorát jogossá és támadhatatlan értékké teszi önmagával szemben alkalmazott szigorúsága. Szinte a katholikus gyónás áhitata nőtt benne irodalmi formává, s mert született fejedelem volt, gyónásában nemcsak a saját lelkének, hanem országának belső térképét is megrajzolta. Társadalmi ítéletei is végső ítéletek. A nép hozta vissza Magyarországba, miután sikerült a bécsujhelyi börtönből megmenekülnie. Rákóczi ezt sohasem feledte el és hűvös mondatait meleg áramlás futja át, valahányszor a jobbágyakra kerül a szó. A forradalmi köznemesség adta mozgalmának a lendítő erőt, s mindig meleg rokon-

szenv hangján beszél erről a rétegről. Legjobban a saját osztályát ítéli el, a főrendeket, kik nem a mélyben álló ember felfelé néző áhítatával tekintettek rá, eszméire, terveire, lelkületére, hanem némileg az egyenlőség fölényével. A mélyebben álló osztályok érezték őt, saját osztálya azonban nem értette meg, ezért volt eleitől fogva magányos ember s korán beárnyékozta a tragédia. A magányos ember a történelem mélyére látott, s fölfedte az egész „alkotmányos küzdelem" reménytelenségének legfőbb okát is: „Minden erőlködésem dacára sem akadályozhattam azonban meg bizonyos törvény hozatalát — az 1707-ben tartott erdélyi országgyűlésen — mely erdélyi hadaimat egészen tönkre tette, hogy t. i. megegyezése nélkül katonává lett jobbágyát minden földesur visszakövetelheti. Bármily képtelen legyen is ez a törvény: oly természetű háborúban a minőt mi viseltünk, mégis teljesen föllázasztotta volna a kedélyeket, ha visszavetem; mert meg lesznek vala győződve, hogy tagadó válaszom csak azon szándékból ered, miszerint saját jobbágyaik fegyverei által akarom magamat korlátlan urokká tenni.... De ez a választott fejedelmek sorsa, t. i. hogy mindig gyanakodnak rájuk, s ha tulajdon lelkiismeretük meg nem nyugtatná őket, mindig szerencsétlenek volnának. Pedig nincs ábrándszerűbb valami, mint azt hinni, hogy eskük és törvények által megkötheti őket, ha tulajdon lelkiismeretük meg nem köti. Nehéz volt az erdélyieket kielégítenem, még ha meg is tartom törvényeiket. A nemzet főerejének a székelyekből kellett volna kikerülni, akiknek mindnyájuknak nemesi jogokat kell vala élvezniük. És ők valójában természetöknél fogva ügyesek, őszinték, bátrak s engedelmesek lévén, igen alkalmasak a háborúra. Azonban ők tulajdon tiszteik által vettettek szolgaságra. Én azt tapasztalám, hogy ezen őseim korában annyira virágzó és harcias nemzet nagyon elszegényedett, nem-

csak a németek zsarolásai, hanem önnön tiszteinek gazságai miatt is, elannyira, hogy semmiképp sem volt elegendő az ország védelmére. És, ha ezen okból magyarországi hadakat küldöttem Erdélybe: ezeket az erdélyiek idegenekül tekintették, s panaszkodtak, mondván, hogy szolgaságba akarom őket hajtani. Az említett törvény után a földesurak olymódon bántanak katonáskodó jobbágyaikkal, hogy valójában megesett a szivem. Nem is voltak ezután nagyszámúak erdélyi hadaim." Rákóczi tisztán látta, hogy milyen őrlő társadalmi erők, s micsoda áthidalhatalan társadalmi szakadékok között senyvedt el ügye. Ilyen biztos történelmi itélőerőt s elfogulatlanságot hiába keresünk a magyar emlékiratok sorában.

Két fejedelmi ág: a Rákóczi s a Báthory benne ért csúcsára. Az országszervezés és a nemzetalkotás terve benne természetes virág volt. A nemzet szétszórt, egymás ellen acsarkodó, vakon száguldozó erőiből emberi összhangot akart teremteni s ezt az összhangot, mint a belső élet rendjét: a számüzetés keserű napjaiban sem veszítette el, hanem átmentette a lelki élet síkjára. Éppen olyan természetes méltósággal s lelki alázattal viselte a számkivetést, mint a fejedelemséget. Már semmi köze sem volt a világhoz s vallomásaiban a végső okkal, Istennel beszélgetett, elszámlálta minden vétkét, hogy megszabadulhasson tőlük, de még mindig volt haragja a nemtelenség, az üzletesség ellen. Bűnei felett siránkozik, de néhány sorral alább „Károlyit halálra itélendőnek" tartja békekötésének szégyenletes és üzletes módjáért.

A „bujdosásnak", az időtlen magyar életformának egész lényét és szépségét átérezte. Mikor elhagyta hazáját, tudta, mint vallomásaiban írja, hogy két út között kell választania. Egyik a vitézi halál, melyet bizonyára Kádár vitézhez hasonló fohászkodással teljesített volna. A másik út a bujdo-

sás volt, mely szürkébb és csendesebb, de Rákóczi úgy érezte, hogy a bujdosók sorsa táplálja nehéz és elfáradt napokban a közösséget. S a bujdosó kemény itéletet mondott a „képzelet" felet. „Ó képzelet!" — intett feléje elhárító karral; a képzelet a való világ s a lelkében ringatott Magyarország álmait jelentette. De hiába mondott itéletet, mert ez a „képzelet" mindvégig megmozdította szárnyait benne, visszaidézte a régi napok ízeit, holott ő már Isten melegségében vigasztalódott.

Mikes Kelemen.

(1690—1762)

Ha Zágoni Mikes Kelemen nem kerül ifjú fővel II. Rákóczi Ferenc udvarába, valószinűleg valamelyik erdélyi kuriában békés, boldog idill közepette telik el az élete. Jó gazda lett volna, derék családapa, barátságnak s csevegéseknek fűszere s a könyvek barátja. De II. Rákóczi Ferenc lett a végzete, utólérte őt a magányos, szemlélődő és merengő férfiú sorsa, ki ellenállhatatlan erővel sodródó bolygója lesz a tettekbe siető férficsillagnak. A számüzetés keserves éveiben el is sóhajtotta, hogy ő nem a szabadságért került a Marmara-tenger partjára, hanem egy szép, tiszta ábrándért.

Mikes költött levelekben írta meg a bujdosók sorsának folyását. A legközvetlenebb, legmelegebb irodalmi formát választotta, s egészen új lapot nyitott az erdélyi emlékiratok sorában. Hiába keressük nála az erdélyi emlékirat komor történelmi arculatát és méltóságát. Mikes az élet nyelvén, a mindennapok nyelvének vidámságával s jóizével beszélt. Humora egészen magasrendű, s távolról sem anekdótákba fúló humor, mondhatjuk, hogy humoros volt a világszemlélete,

derűt csöppentett minden képére, minden sorára. A komor vonalakat, a sötétedő érzéseket, panaszokat eredendő ösztönnel játékosra kanyarította, vidámító csengésre hangolta. Olyan dolog jelentkezik nála, olyan íz, melyet eddig a magyar prózában hiába kerestünk: az emberi beszéd nyájassága és bája. Tele van meglepetésekkel, nem várt fordulatokkal. A francia király haláláról ír s tudósítását igy fejezi be: „A lélek kiment belőle, a halál benne maradott." Szeret incselkedni, pajkoskodni, huncutszemű megfigyeléseiről számol be. S ez a pajkoskodás a legnagyobb emberi indulata. Mikor vetélytársa, Bercsényi gróf, már rátette kezét a vénlegény Kelemen utolsó reménységére, Kőszegi Zsuzsikára, akkor is csak a csípős tréfáig merészkedik: „Elég a, hogy a jövendőbéli vőlegényt, vagy is inkább vőembert a köszvény nem háborgatja, és Zsuzsiért gyakrabban megmosdik;" ...

Egészen lírába illő finomságokra képes: „A való, hogy az elmult holnapnak minden részíben és ráncában csak a restség nem engedte, hogy írjak." Tudatos művész volt és naiv kedélyű ember. A magyar próza erejét, keménységét, férfiasságát, költői törekvéseit eddig is láttuk, de a „szépprózát", a tudatos gyönyörködtetés nyelvét Mikes Kelemen alapította meg. Sajátságos sorsa, a bujdosás, hajtotta ki benne a reménységnek, az emberi vigasznak ezt a virágos, tarka ágát. Enyhülés kellett, kedv, s e hiányérzést Mikes a mindennapok megszépítésével elégítette ki. Mérsékelt, de szines és életteljes díszítés jellemzi Mikes stílusát, mint a székely stílust általában. „Vannak olyanok, akik leírják, amit akarnak mondani, de csak száraz, sótalan és ízetlen: némelyek pedig a legkisebb dolgot is ugy fel tudják ékesíteni, olyan ízt adnak annak, hogy tetszik". Nagyszerűen jellemzi saját írói modorát. Ez a pajkos játékos szem olykor anélkül, hogy eredeti modorából kizökkenne, nagyon mélyre lát. Igy

jellemzi a török tunyaságot, Elő-Ázsiát: „A ház mellett egy tó lévén abban vagy huszig való bialokat hajtottak, és azokkal egészen felkevertették a tót, és a sárból a kezekkel vonták ki az emberek a sok halat. Nem lehetett uszni a szegény halaknak a sáros vízben. Török halászat.“!

Minden írása előbeszéd és mentegetőzés a hazafelé szálló gondolatok elé. Néha szinte visszateremti az erdélyi levegő ízét, máskor pedig úgy tűnik fel a már soha vissza nem nyerhető haza, mint az elérhetetlen hegyen rejtezkedő tündérkert. A honi békeévek egyszerű életére vágyott, s legalább jó tanácsokat küldött hazafelé a gazdálkodásról, a gyermekek neveléséről. De mindezeken túl: megcsinálta a székely író belső formáját. Stílusának bája, furfangos észjárása, világot és sorsot bíró humora a székely népköltészetet éppenúgy jellemzi, mint a székely Tamási Áront.

Legmeghatóbb írása a fejedelemmel való összekoccanását szánja-bánja. 1736-ban írta, mikor Rákóczi már halott volt: „Sokszor jut eszembe a szegény urunk jövendölése, mert egyszer a többi között a vásárlónál való számadást hogy oda adtam volna, — mert én vásároltattam. ami köntösihez és a házbéli eszközökhöz kivántatott — a fizetőmester, aki vásárolta parancsolatomból, nekem számot adott, én pedig azt a számadást megmutattam a fejedelemnek. De azt jó megtudni előre, hogy szegénynek olyan természete volt, hogy a számadásban nem nézte, hogy miért adtanak harminc vagy negyven tallért: hanem ha tíz vagy tizenkét poltura érő portékát olcsón vettek-é vagy drágán. Az olyan apró állapotban mindenkor gáncsot talált. — A számadásban tehát egynehány poltura érő portékán megakad a szeme, és kezdi mondani mintegy nehezteléssel, hogy drágán fizették, nem kellett volna úgy venni. Én azon szokásom ellen felindultam, mert nekem ugy tetszett, mintha bennem kételke-

dett volna, és mondám mint goromba: ha bennem kételkedik, parancsolja másnak, a ki vásároltasson. Erre szegény semmit nem felel, csak kezembe adja számadást, és elfordul tőlem érdemem szerént. Ezzel én is kimegyek. Másnap semmit sem szól hozzám, én pedig csak várom, hogy szóljon. Még másnap, akkor sem szól semmit is — a már nekem nehéz volt, mert megüsmértem ostoba cselekedetem. Harmadnapján már nem tűrhettem, bémegyek utána az iróházában, ott eleiben borulok és könnyes szemmel csókoltam kezét, és kértem bocsánatát. Erre az a ritka és nagy ember megölel, és mondja: „Megbocsátok — sokszor eszedbe jutok én neked, ha meghalok — sokszor megemlegetsz engemet: de akkor késő lesz". Ha akkor sírva hallottam ezeket a szókat, most könnyes szemmel jutnak eszemben. Bé is teljesedtek! — Isten így akarta — mindenben dicsértessék szent neve."

Ez volt az utolsó tisztelgés a nagy fejedelem emberi nagysága előtt.

Faludi Ferenc.
(1704—1779)

A magyar költő mindeddig szinte kivétel nélkül harcos tagja volt a magyar közéletnek. Sorsát, mint Zrínyi mondotta, „nemcsak pennájával" fejezte ki, hanem tudatosan, vagy ösztönösen, de a vátesz szerepét is játszotta. A majthényi fegyverletétel után egyelőre meghalt ez a szerep, s Faludi Ferenc a legtökéletesebb irodalmi kifejezője ennek a fordulatnak: ő az első „sziget", a „kivonulás" az életből a tiszta költői világba, műtárgyak, csiszolt, választékos múzeumába. Eleinte csak fordított, s a nyelvét alakította, gazdagította, edzette. Gyűjtögető tehetség volt, s „Jegyzőkönyvében" tö-

mérdek közmondást, érdekes jelzőt, s megkapó kifejezést találunk, melyeket régi írókból s az „élet nyelvéből" szedegetett össze.

Tisztában volt a költői „mű" fogalmával. A mű öncélúvá érett nála, s a műgond volt legfőbb feladata. A súlyos, viaskodó, robbanó erejű magyar prózából finom, szökellő csobogást csinált, megtörte a magyar vers nehézkességét, feloldotta páthoszát és méltóságát, színekre törte egyhangúságát A nyers ösztönös megnyilatkozások hagyományát irodalmi kultúrával próbálta felváltani. Ötvösművész volt, de távolból sem merült ki a formai bravurban, mint például Amade László. Faludi csupa elegyítés, nyelve barok zsúfoltság rokokó-finomsággal oldva. Idegen versszakképleteit tiszta magyar ritmussal töltötte meg. Tudatos gonddal, s az európaiságból és a magyar hagyományból gyúrt költői világot. A rokokó izlésére annyira jellemző pásztoridilleket ő is írt, de valódi népi hangot is kevert ezekbe a költeményekbe. Az ő pásztorai már így társalognak:

„Ide felénk pásztor avval a dudával
Menalcas is itt lesz, jó sipos társával,
Uj csákóm van látod, új bocskor lábamon,
Tejünk, turónk, sajtunk, van öreg gesztenyénk,
Ómánk, szilvánk, körténk, szép puha berkenyénk,
Répánk, borsónk, lencsénk, csörgés szalonnával.
Szeretem a lencsét, csörgés szalonnával."

A költészet számára már zárt szellemi feladat lett. A világ, melyet teremtett kedves, friss, üde művilág, de a tiszta költői gond bája ragyog rajta.

Irodalom: Horváth János: A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig.

Várkonyi Amade László.

(1703—1764)

A szilaj, szabadszájú költő nagy formai változatosságot teremtett. A régi magyar irodalom leggazdagabb formaművészei közé tartozik. Máskülönben nem lépte túl a kéziratos dalköltészet határait. A vers tovább fejlődött benne, de a líra nem. A finomság Amade verseiben alaki játékká süllyedt. Ő írta első lírai regényünket, de ez a műve még mindig lappang, vagy elveszett.

Legszebb verse „Toborzó"-ja. Nyersanyagát valószinüleg a népköltészetből merítette:

„A szép fényes katonának
Arany, gyöngy, élete
Csillog villog minden felől
Jó vitéz fegyvere,
Szép élet,
Vig élet
Soha jobb nem lehet!
Hopp hát jöjjön katonának,
Ilyent ki szeret!

A zöld mezőn megpuskázik
Nyer az ellenségtül,
A kvártélyban mulatozik,
Nyér a menyecskéktül,
Szép élet,
Vig élet,
Soha jobb nem lehet!
Hopp hát jöjjön katonának,
Ilyent ki szeret.

Szikrát üt a paripája,
Nagy városon nézik,
Hogy jó lovas és vitéz is,
Mindenütt dicsérik,
Szép élet,
Vig élet,
Soha jobb nem lehet!
Hopp hát jöjjön katonának,
Ilyent ki szeret.

Mind ország, mind az hazája
Félnek és szeretik,
A szép dámák és leányok
Sokszor ágyát vetik,
Szép élet,
Vig élet,
Soha jobb nem lehet!
Hopp hát jöjjön katonának,
Ilyent ki szeret."

Orczy Lőrinc.
(1718—1789)

E korszaknak Orczy volt a leghíresebb lírikusa. Bessenyeiék számára ő készítette a talajt, s működése átnyúlik a magyar irodalom megújhodásának korszakába. Mégis igazi előkészítő, korszakok, mozgalmak és irányok határmegyéjén kinőtt plánta, nemesített magyar falusi virág.

Mária Terézia híres tábornoka, a vitéz katona, mihelyt hazatért, messzire kanyarodott a hadi zengéstől. Feltámadt benne a mezei úr, s vádat emelt saját múltja, a háború ellen:

„Hallatik mindenütt fegyverek csörgése,
Százezer gyilkosnak mezőn van gyűlése,
Ezeknek ölésért vagyon fizetése,
Isszonyu azoknak, vágása, lövése."

Európa, a véres Európa „hagymáza" ellen írt:

„Lásd meg ím a mezőn, mellyen sok keresztet,
Rakott szántó, vető, most temet testeket,
Réten, kin takarnak volt sűrű rendeket,
Most gödörbe hánnak föl puffadt dögöket."

S a királyok ellen fordul:

„Földi bálványokat, a fejedelmeket
Kérdem, mért emésztnek ártatlan népeket?"

A francia felvilágosodás szele őt érintette először a magyar költészetben. Boldog az, kinek:

„Szarvas argumentum nem fárasztja eszét,
Melly Theológusnak lepi az elméjét,
A harmadik égnek nem tudja seregét,
Antipodákról sem indítja beszédét.

Hány szárnya van a főbb mennyei angyalnak,
Tollas-e vagy nem, vagy mikép szóllanak,
Az égi lakósok, nemde gondolkoznak,
Az elementumok mikép hadakoznak."

Voltaire szatírája s Rousseau nagy s szent Természete

csírázott benne. De a felvilágosodás merészségét megkötötte eredendő konzervatizmusa és a patriarkális érzelmi kultúrája. A felvilágosodásból, az új latinságból, s éppúgy a klasszikusokból, az ólatinságból azt szívta fel, ami eredeti s legnagyobb élményének, a magyar mezei idillnek megfelelt:

Az idill zengett benne mindenek fölött:

„Vegyed észre sorsodat, szemlélvén ügyöket,
Boldog csendességben te mívelsz földeket,
És danolva kapálsz sok fürtös töveket,
Nyájas mulatsággal, szedsz sok gyümölcsöket."

Az idill merengését, egyszerű emberi bölcsességét tekintette a legfőbb jónak:

„De a nyugodalmat, kit szül jó csendesség,
Kit nem csábit, nem ront elfajult dicsőség,
Mivel tőle árad minden gyönyörűség,
Dicsérem, kedvellem, mert ez az édesség."

Ő vette észre először az alföldi tájat, s verset írt a bugaci csárdához:

„Ó csárda! becsesebb nálam te szegleted,
Befogadsz, negyven is sokszor a vendéged,
Jobb szállásom vagyon nékem te melletted,
Szükségben nyugvást király is lel benned.

Maradj tehát békés puszta közelében
Kecskeméti kenyér süljön kemencédben
Kőrösi bor bőven keljen a pincédben,
Sok utas nyugodjon faladnak tövében."

A parasztsághoz írt verse a végén ódába szépül:

„Boldog a te sorsod, nagy a dicsőséged,
Megmarad, örökös lesz te fényességed,
Mert minthogy a virtus adja a Nagyságot,
A hibák, a vétek az alacsonyságot:
A szelid jó ember király lesz igazán,
Igy emeltetik fel a füstös kacagány."

Társadalomszemlélete idillikus és romantikus szemlélet, de őszinte rokonszenv és tiszta líra él benne. Megteremtette a költői levelet is. Utódjainak, Bessenyeiéknek, szellemi forradalmát nem jó szemmel nézte, hiszen a Tisza szabályozása a kereskedelem élénkülése sem tetszett neki. A felvilágosodás lényegében csak levegőtisztítás volt számára, orvosszer, hogy az idill még szebben ragyogjon. Gyakorlatias érzékű ember volt. Költői leírásai igen sikerültek, valóságábrázolásuk olykor egészen feltünő és megkapó. Szerény költő, hatása és híre dacára névtelenül adatta ki verseit. A korszak legösztönösebb poétája.

„A Régi Magyarság" önálló könyv, összefüggő korszak irodalmi arcát nyújtja, egyúttal azonban egy háromkötetes mű első könyve. A három kötet a magyar irodalom egészének történetét öleli fel s a következő kötetek 1—1 évi időközben jelennek meg.

*

Az „irodalom": a felhasznált irodalmat jelzi. Közismert adatok s filológia-felsorolások közlése nem volt könyvem célja.

Tartalom.

Oldal

Előhang — — — — — — — — — — 7
Az ómagyarság — — — — — — — — 10
A keresztény középkor — — — — — — — 14
A keresztény középkor vallásos irodalma — — 15
A líra — — — — — — — — — 17
Asztalnak szent dícsérete — — — — — 18
A jó és gonosz szerzetösnek dicséreti és szidalma 19
Salamon éneklése — — — — — — — 20
Elbeszélő költészet — — — — — — — 22
Az együgyű apáca — — — — — — — 23
Udvari irodalom — — — — — — — 25
Salamon király veszte — — — — — — 27
Magyar szentek legendái — — — — — 31
Temesvári Pelbárt — — — — — — — 32
Az első magyar biblia — — — — — — 35
A humanizmus — — — — — — — — 38
A reneszánsz-ember — — — — — — 40
Pannóniai János — — — — — — — 42
Három mű — — — — — — — — 45
Szerémi György — — — — — — — 47
A protestáns kor — — — — — — — — 51
A protestáns író és az új közösség — — — — 53
Az új műfajok — — — — — — — — 56
Az Ószövetség, a zsoltárok és magyar tragikus páthosz — — — — — — — — — 58
Vég-Kecskeméti Mihály: LV. zsoltár — — — 59
Bornemisza Péter — — — — — — — 63
Csúzról való báj — — — — — — — 65
Akinek torkába ereszkedett — — — — — 66
Bornemisza Péter: Cantio optima. — — — 67

Oldal

Méliusz Juhász Péter — — — — — — 68
Dávid Ferenc — — — — — — — — 69
Heltai Gáspár — — — — — — — — 72
Szkhárosi Horvát András politikai lírája — — 76
Két költő — — — — — — — — — 80
Balassa Bálint — — — — — — — — 81
Balassa Bálint: Borivóknak való — — — — 88
Balassa Bálint: Kiben köszöni Cupidónak . . . — 89
Rimay János és a magyar irodalmi tudat — — 91
Tinódi Lantos Sebestyén — — — — — 92
A históriás ének — — — — — — — 96
A széphistória — — — — — — — — 98
A protestáns kor drámája — — — — — 102
Károlyi Gáspár — — — — — — — 107
A katholikus reformáció kora — — — — — 110
Pázmány Péter, az ellenreformátor — — — 112
A csillagos ég fia — — — — — — — 119
Szenczi Molnár Albert: XC. zsoltár — — — 120
Az utazó — — — — — — — — — 121
Geleji Katona István — — — — — — 123
Zrínyi, a költő — — — — — — — — 125
Zrínyi nyomában — — — — — — — 136
Apácai Cseri János — — — — — — — 143
A polgár tragédiája — — — — — — — 148
Gyöngyösi István — — — — — — — 150
Névtelen költők — — — — — — — 152
A kuruc költészet — — — — — — — 164
Kuruc tábori dal — — — — — — — 170
Ocskai Lászlóról való ének — — — — — 172
Az erdélyi emlékirat — — — — — — 175
Az ujkori ember jelentkezése, Bethlen Miklós — 178

Oldal

A XVIII-ik század — — — — — — — — 182
A hívő — — — — — — — — — 183
Mikes Kelemen — — — — — — — 187
Faludi Ferenc — — — — — — — — 190
Várkonyi Amade László — — — — — — 192
Orczy Lőrinc — — — — — — — — 193

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 14 04 06 01 016 4